

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२२-२३

परीक्षाभिमुख नोट्स

संकलन : गंगाधर डोके

Join Telegram Channel : @Sahyadri IAS, @MpscMantra

राज्याचा संक्षिप्त आढावा

देशाच्या पश्चिम व मध्य भागात वसलेल्या महाराष्ट्राला अरबी समुद्राचा ७२० किमी लांबीचा विस्तीर्ण समुद्रकिनारा लाभला असून सह्याद्री व सातपुडा या पर्वतरांगांची नैसर्गिक तटबंदी लाभली आहे. राज्याच्या वायव्येस गुजरात, उत्तरेस मध्य प्रदेश, पूर्वेस छत्तीसगड, आग्नेयेस तेलंगणा, दक्षिणेस कर्नाटक व नैऋत्येस गोवा आहे. प्रशासकीय सोयीसाठी राज्याची विभागणी ३६ जिल्हे व ६ महसूल विभागांमध्ये करण्यात आली आहे.

राज्याचे हवामान उष्ण कटिबंधीय मोसमी आहे. मार्चपासून सुरु होणाऱ्या व अंगाची काहिली करणाऱ्या उन्हाळ्या पाठोपाठ जूनच्या सुरुवातीला पावसाळा येतो. पावसाळ्यातील हरित व आल्हाददायी वातावरण, ऑक्टोबरच्या असुखद वातावरणानंतर येणाऱ्या सौम्य हिवाळ्यात टिकून राहते.

महाराष्ट्र राज्य लोकसंख्येनुसार देशात दुसऱ्या क्रमांकाचे तर क्षेत्रफळानुसार देशात तिसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे. महाराष्ट्र राज्य रेल्वे, रस्ते, हवाई व जल मार्गाने जोडले गेले असून देशातील मोठ्या प्रमाणात शहरीकरण झालेल्या राज्यांपैकी एक आहे.

उत्तम पायाभूत सुविधा, मुबलक नैसर्गिक साधनसंपत्ती, प्रमुख भागांशी संपर्क, कुशल मनुष्यबळाची उपलब्धता आणि दर्जेदार शिक्षण यामुळे महाराष्ट्र हे नवीन उद्योग स्थापित करण्यासाठी आदर्श ठिकाण झाले आहे. पायाभूत सुविधा व स्मार्ट शहरे विकसित करण्यावर राज्याने भर दिला आहे.

राज्याची राजधानी मुंबई ही देशाची आर्थिक राजधानी आहे. मुंबई केवळ अग्रेसर कार्पोरेट संस्थांच्या व कंपन्यांच्या मुख्य कार्यालयांचे माहेरघर नसून आशिया खंडातील सर्वात जुना शेअर बाजार, मुंबई शेअर बाजार, हा देखील याच शहरात दिमाखात उभा आहे.

महाराष्ट्र ही फक्त एक भौगोलिक संज्ञा नसून लोकांच्या एकत्रित प्रयत्नांनी उभे राहिलेले राज्य आहे. राज्यात विविध चालीरीती व परंपरा असलेले लोक गुण्यागोविंदाने राहतात. आपल्या समृद्ध संगीत व नृत्य परंपरेसाठी राज्य देशात प्रसिद्ध आहे. पोवाडा, भारुड, गोंधळ आणि लावणीच्या माध्यमातून लोककलेमध्ये केलेल्या भरीव योगदानासाठी राज्य ओळखले जाते. महाराष्ट्राला उच्च दर्जाची नाट्य परंपरा आहे. राज्य विविध पाककृतींसाठी देखील प्रसिद्ध आहे. सर्व प्रमुख धार्मिक सण राज्यात शांततेने व सौहार्दतेने साजरे केले जातात. देशाच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय प्रगतीमध्ये राज्याचा बहुमोल वाटा आहे.

अजंठा, वेरूळ व घारापुरी लेणी, १९ व्या शतकातील नव-गोंधिक शैलीतील सार्वजनिक इमारती व २० व्या शतकातील आर्ट डेको इमारती, छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस ही जागतिक वारसा स्थळे राज्यात आहेत. नाशिक जिल्ह्यातील नांदूर मधमेश्वर, बुलडाणा जिल्ह्यातील लोणार सरोवर आणि ठाणे खाडी या नैसर्गिक पाणथळ क्षेत्रांना रामसर स्थळांचा दर्जा प्राप्त झाला आहे. ही जागतिक वारसा स्थळे, वास्तुकलेचा उत्तम नमुना असलेले गेट वे ऑफ इंडिया आणि चैत्य व विहार, वन्यजीव अभयारण्ये, पक्षी अभयारण्ये, समुद्र किनारे, गडकिल्ले कायमच जगभरातील पर्यटकांना आकर्षित करतात.

राज्याने क्रीडा, कला, साहित्य व सामाजिक सेवा यांमध्ये आपला स्वतःचा ठसा उमटवला आहे. मनोरंजन क्षेत्रात जागतिक स्तरावर नावाजलेले बॉलीवूड हे देखील राज्याचा हिस्सा आहे.

काळाच्या प्रत्येक टप्प्यावर प्रगतिशील राहून आपले पुरोगामित्व सिद्ध करणाऱ्या महाराष्ट्र राज्याने शाश्वत विकासाच्या दिशेने आपली वाटचाल सुरू ठेवली आहे.

* * * * *

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२२-२३

- आवृत्ती - ६२
- प्रकाशन- अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय , नियोजन विभाग , महाराष्ट्र शासन.

दृष्टीक्षेपात महाराष्ट्र

राज्याचे क्षेत्रफळ	३०८ हजार चौ.किमी
समुद्र किनाऱ्याची लांबी	७२० किमी
महसुली विभाग	६ (१९६०-४)
जिल्हे	३६ (१९६०-२६)
तालुके (मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्ह्यातील तीन तीन तालुके वगळून)	३५५ (१९६०-२२९)
वस्ती असलेली गावे	४०९५९ (१९६०-३५८५१)
शहरे	५३४ (१९६०-२६६)
लोकसंख्या (हजारात)	११ कोटी २३ लाख (भारताच्या ९.३%)
ग्रामीण लोकसंख्या	६१५५६ (भारताच्या ७.४ %)
नागरी लोकसंख्या	५०८१८ (भारताच्या १३.५ %)
लोकसंखेचा दशवार्षिक वृद्धीदर (२०११-२०२१)	१६%
अनुसूचित जाती	१३२७६
अनुसूचित जमाती	१०५१०
घनता	३६५ प्रति चौ किमी
स्त्री-पुरुष प्रमाण	९२९ (भारत - ९४३)
साक्षरतेचे प्रमाण	८२.३% (भारत - ७३ %)
नागरी लोकसंखेचे प्रमाण	४५.२% (भारत - ३१.१%)
ग्रामीण लोकसंखेचे प्रमाण	५४.८% (भारत - ६८.९%)
सरासरी प्रजनन	१.१८.२%
वनक्षेत्र	६१९०७ चौ किमी (२०२२)
एकूण वीजनिर्मिती	१३१६८२ दशलक्ष किलोवॉट तास
एकूण वीज वापर	१३८७७९ दशलक्ष किलोवॉट तास
औद्योगिक वीज वापर	५३३७३ दशलक्ष किलोवॉट तास
कृषी वीज वापर	३६२४२ दशलक्ष किलोवॉट तास
घरगुती वीज वापर	३०६९९ दशलक्ष किलोवॉट तास
रुग्णालये	५८६

दवाखाने	१०२४
एक लाख लोकसंखेमागे खाटा	१०३
जन्मदर	१५
मृत्युदर	५.५
अर्भक मृत्युदर	१६
प्राथमिक कृषी संस्था	२१ हजार ९७
सहकारी संस्थांची संख्या	२ लाख २२ हजार ७३८
जिल्हा परिषद	३४ (१९६० - २५)
पंचायत समित्या	३५१ (१९६० - २९५)
ग्राम पंचायती	२७८३२ (१९६० - २१६३६)
नगर परिषद	२४४ (१९६० - २१९)
महानगरपालिका	२७ (१९६० - ३)
नगर पंचायत	१३९
कटक मंडळे	७

राज्य अर्थव्यवस्था

►► स्थूल राज्य उत्पन्न-

- २०२१-२२ : ३१,०८,०२२ कोटी रु.
- २०२०-२१ : २७,११,६८५ कोटी रु.
- २०१९-२० : २७,३४,५५२ कोटी रु
- दरडोई राज्य उत्पन्न (२०२१-२२) - २,१५,२३३ रुपये
- २०२१-२२ करिता निवडक राज्यांचे दरडोई उत्पन्न (पायाभूत वर्ष- २०११-१२) :-

क्र.	राज्य	दरडोई उत्पन्न (रुपये)
१	कर्नाटक	२७८७८६
२	तेलंगना	२७५४४३
३	हरियाना	२७४६३५
४	तामिळनाडू	२४११३१
५	महाराष्ट्र	२१५२३३
६	आंध्रप्रदेश	२०७७७१

जागतिक स्थूल उत्पादन व देशांतर्गत उत्पन्नातील वाढ (२०२२) :-

तपशील	स्थूल उत्पादनाचे वृद्धीदर (%)
जागतिक	३.०
विकसित अर्थव्यवस्था	२.६
विकसनशील अर्थव्यवस्था	३.९
अल्पविकसित अर्थव्यवस्था	४.३
अमेरिका	१.८

जपान	१.६
चीन	३.०
भारत	६.४

- सांकेतिक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात राज्याचा सरासरी हिस्सा सर्वाधिक (१४.० टक्के) आहे.
- अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२२-२३ नुसार राजकोषीय तुटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण २.५ टक्के आणि ऋणभाराचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण १८.४ टक्के आहे.
- एकूण जमेतील भांडवली जमेचा हिस्सा २६.५ टक्के
- एकूण खर्चातील भांडवली खर्चाचा हिस्सा-२२ टक्के.
- एकूण महसुली खर्चातील विकासावरील खर्चाचा हिस्सा-६७.८ टक्के आहे

► कृषि व संलग्न कार्ये

- २०२२ मधील सरासरी पाऊस- ११९.८ टक्के
- राज्यातील २०४ तालुक्यांमध्ये अतिरिक्त, १४५ तालुक्यांमध्ये सरासरी आणि सहा तालुक्यांमध्ये अपुरा पाऊस पडला.
- राज्यातील सरासरी वहिती क्षेत्र- १.३४ हेक्टर (कृषि गणना २०१५-१६ नुसार)
- सेंट्रीय शेती उत्पादनात अखिल भारतात मध्यप्रदेश नंतर महाराष्ट्र राज्य २० टक्के हिश्यासह दुसऱ्या क्रमांकावर आहे.
- राज्यात जानेवारी २०२३ पासून जलयुक्त शिवार अभियान २.० राबविण्यात येत आहे
- पीक कर्जाची नियमित परतफेड करणाऱ्या शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्यात जुलै, २०१२ पासून महात्मा जोतिराव फुले शेतकरी कर्जमुक्ति योजना, २०१९ अंतर्गत प्रोत्साहनपर लाभ योजना राबविण्यात येत आहे.
- या योजने अंतर्गत सन २०१७-१८ ते २०१९-२० या कालावधीतील कोणत्याही दोन आर्थिक वर्षात पीक कर्जाची उचल करून विहीत मुदतीत कर्जाची पूर्णतः परतफेड केलेल्या शेतकऱ्यांना पीक कर्जाच्या मुद्दल रकमेवर जास्तीत जास्त रु. ५०,००० पर्यंत रकमेचा लाभ देण्यात येत आहे.
- मुख्यमंत्री शाश्वत कृषि सिंचन योजनेतून प्रति थेंब अधिक पीक' योजने अंतर्गत अनुज्ञेय अनुदानाव्यतिरिक्त, अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना २५ टक्के आणि इतर शेतकऱ्यांना ३० टक्के पूरक अनुदान देण्यात येते.
- पशुगणना २०१९ नुसार सुमारे ३.३१ कोटी पशुधनासह राज्य देशात सातव्या क्रमांकावर आहे. सुमारे ७.४३ कोटी कुक्कुटादी पक्ष्यांसह राज्य देशात पाचव्या क्रमांकावर आहे.
- मार्च, २०२२ अखेर राज्याचे वनक्षेत्र भौगोलिक क्षेत्राच्या २०.१

टक्के होते.

- २०२२-२३ च्या खरीप हंगामामध्ये १५७.९७ लाख हेक्टर १० टक्के, १९ टक्के. पाच टक्के व चार टक्के वाढ अपेक्षित असून कडधान्याच्या उत्पादनात ३७ टक्के घट अपेक्षित आहे.
- केंद्र शासनाच्या विनंतीस अनुसरून संयुक्त राष्ट्रांद्वारे सन २०२३ हे 'आंतरराष्ट्रीय भरडधान्ये वर्ष' म्हणून घोषित करण्यात आले आहे; राज्यात महाराष्ट्र भरडधान्ये अभियान राबविण्यात येत आहे.
- हळद संशोधन आणि प्रक्रिया धोरण २०२२ २०२७ सप्टेंबर २०२२ मध्ये राज्याकरिता जाहिर करण्यात आले आहे.
- या धोरणांतर्गत हिंगोली जिल्ह्यातील वसमत येथे मा. बाळासाहेब ठाकरे हरिद्रा (हळद) संशोधन व प्रशिक्षण केंद्र उभारण्यात आले.

► उद्योग व सहकार

- मॅग्नेटिक महाराष्ट्र २.० अंतर्गत जून २०२० ते डिसेंबर, २०२२ या कालावधीमध्ये राज्यात रु.२.७४ लाख कोटी गुंतवणूक व ४.२७ लाख अपेक्षित रोजगार असलेले प्रस्ताव प्राप्त झाले
- ऑगस्ट, १९९१ मध्ये उदारीकरणाचे धोरण अंगिकारल्यापासून नोव्हेंबर २०२२ पर्यंत राज्यात १७,४८,६४८ कोटी रुपये गुंतवणुकीसह २१,४४२ औद्योगिक प्रकल्प मंजूर करण्यात आले.
- सुधारित महाराष्ट्र इलेक्ट्रीक वाहन धोरण, २०२१
- दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिकेचा एक भाग म्हणून वॉक-टू-बर्क या संकल्पनेवर आधारीत सुनियोजित आणि हरित स्मार्ट औद्योगिक शहर म्हणून राज्यातील ४,००० हेक्टर क्षेत्रात वसलेल्या औरंगाबाद औद्योगिक शहराचा (ऑरिक) विकास केला जात आहे.

► पायाभूत सुविधा

- विजेची निर्मिती-(२०२१-२२)- १,७१,२६३ दशलक्ष युनिट (केंद्रीय क्षेत्राकडून प्राप्त विजेसह)
- एकूण विजेचा वापर - १,३८,७७९ दशलक्ष युनिट
- विजेची सरासरी मागणी- २२,३३९ मेगावट
- विजेचा पुरवठा क्षमता -१०.९ टक्के (देशात सर्वाधिक)
- राज्यासाठी विजेचा दरडोई अंतिम वापर १११०.२ युनिट असून अखिल भारतासाठी तो ८२४.६ युनिट आहे.
- हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृद्धी (७०१ किमी लांब व १२० मीटर रुंद) द्रुतगती महामार्ग आहे. हा मुंबई व नागपूर

शहरांना जोडणारा आठ पदरी महामार्ग आहे.जानेवारी, २०२३ पर्यंत या महामार्गाचे सुमारे ९० टक्के काम पूर्ण झाले.

सामाजिक क्षेत्र

सन २०२० मध्ये,

- अर्भक मृत्यूदर १६
- पाच वर्षांखालील बालकांचा मृत्यूदर - १८
- नवजात शिशु मृत्यूदर - ११
- एकूण जननदर - १.५
- माता मृत्यूप्रमाण (२०१८ - २०२०) - ३३
- ३० सप्टेंबर, २०२१ रोजी मुली-मुले असमानता निर्देशक
- प्राथमिक करिता - १.०५
- उच्च प्राथमिक, माध्यमिक प्रत्येकी - ०.९८
- अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी २०२०-२१ अहवालानुसार राज्यात ७१ विद्यापीठे, ४,५३२ महाविद्यालये आणि २१५३ स्वायत्त संस्था होत्या व त्यातील पटसंख्या ४९.९४ लाख होती.
- स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करण्याचा एक भाग म्हणून केंद्र शासनमार्फत अमृत सरोवर अभियान २४ एप्रिल २०२२ रोजी सुरू करण्यात आले.
- या अभियानाद्वारे देशातील प्रत्येक जिल्ह्यामधील किमान ७५ जलस्रोतांचा विकास व पुनरुज्जीवन करण्याचे उद्दीष्ट आहे.

लोकसंख्या

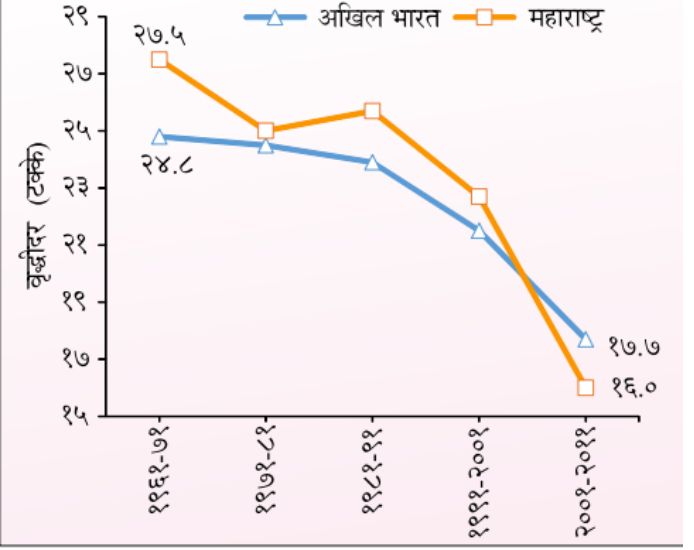
- भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालयामार्फत दर दहा वर्षांनी जनगणना घेण्यात येते.
- जनगणना २०११ ही १८७२ पासूनच्या अखंडित मालिकेतील पंधरावी जनगणना असून स्वातंत्र्योत्तर सातवी जनगणना आहे.
- राष्ट्रीय लोकसंख्या आयोग, केंद्र शासन यांनी प्रकाशित केलेल्या प्रक्षेपित लोकसंख्येनुसार राज्याची १ मार्च, २०२१ रोजीची प्रक्षेपित लोकसंख्या १२.४४ कोटी आहे.
- प्रक्षेपित नागरी लोकसंख्येचे राज्य आणि अखिल भारतासाठी प्रमाण अनुक्रमे ४८.० टक्के आणि ३४.४ टक्के आहे.

जनगणना २०११

- जनगणना २०११ नुसार राज्याची लोकसंख्या ११.२४ कोटी होती व ती अखिल भारताच्या लोकसंख्येच्या ९.३ टक्के होती.
- महाराष्ट्र हे देशामध्ये उत्तरप्रदेश नंतर सर्वाधिक लोकसंख्या असलेले दुसऱ्या क्रमांकाचे राज्य होते.

लोकसंख्या वृद्धीदर

आलेख २.१ : महाराष्ट्र व अखिल भारतातील लोकसंख्येचा वृद्धीदर

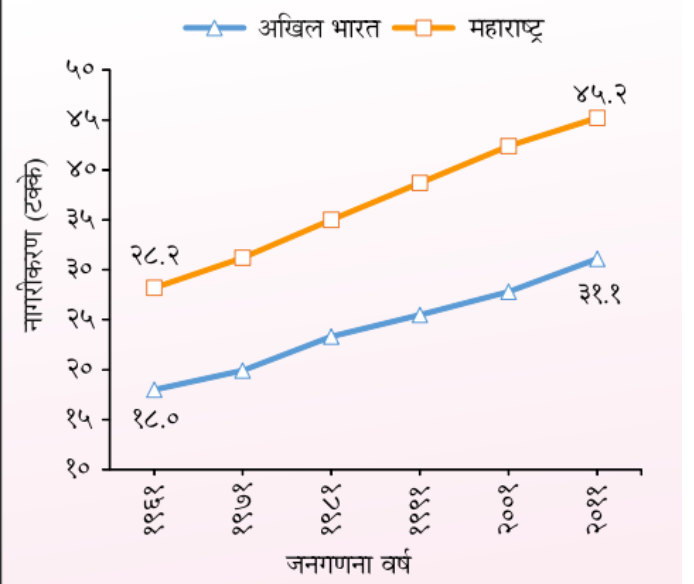

घनता

- महाराष्ट्राची लोकसंख्येची घनता ३६५ होती तर अखिल भारताची लोकसंख्येची घनता ३८२ होती.

नागरीकरण

आलेख २.२ : महाराष्ट्र व अखिल भारतातील नागरीकरण

स्त्री-पुरुष प्रमाण आणि बालकांमधील मुला-मुलींचे प्रमाण

- जनगणना २०११ नुसार, राज्यातील स्त्री पुरुष प्रमाण आणि बालकांमधील मुला-मुलींचे प्रमाण अनुक्रमे ९२९ आणि ८९४ होते.
- स्त्री-पुरुष प्रमाण केरळ राज्यात सर्वाधिक (१,०८४) तर दिल्ली मध्ये सर्वात कमी (८६८) होते.

- बालकांमधील मुला-मुलींचे प्रमाण अरुणाचल प्रदेश राज्यात सर्वाधिक (९७२) तर हरियाणा राज्यात सर्वात कमी (८३४) होते.

► साक्षरता दर

- जनगणना २०११ नुसार राज्यासाठी पुरुष आणि स्त्री साक्षरता दर अनुक्रमे ८८.४ टक्के आणि ७५.९ टक्के होते.
- जनगणना २००१ नुसार स्त्री-पुरुष साक्षरता दरामधील तफावत १९.० टक्केवारी अंकांवरून जनगणना २०११ मध्ये १२.५ टक्केवारी अंकांपर्यंत कमी झाली.
- जनगणना २०११ नुसार, राज्यासाठी प्रौढ साक्षरता दर (१५ वर्षे व अधिक वयोगट) ८०.३ टक्के होता. पुरुष आणि स्त्री यांच्यासाठी प्रौढ साक्षरता दर अनुक्रमे ८७.४ टक्के आणि ७२.६ टक्के होता.

► शैक्षणिक स्तर

- जनगणना २०११ नुसार, साक्षर लोकसंख्येपैकी, ग्रामीण भागाकरिता माध्यमिक/ दहावी शिक्षण पूर्ण करणाऱ्या लोकसंख्येची टक्केवारी राज्य आणि अखिल भारत स्तरावर

अनुक्रमे १५.४ आणि १२.७ होती.

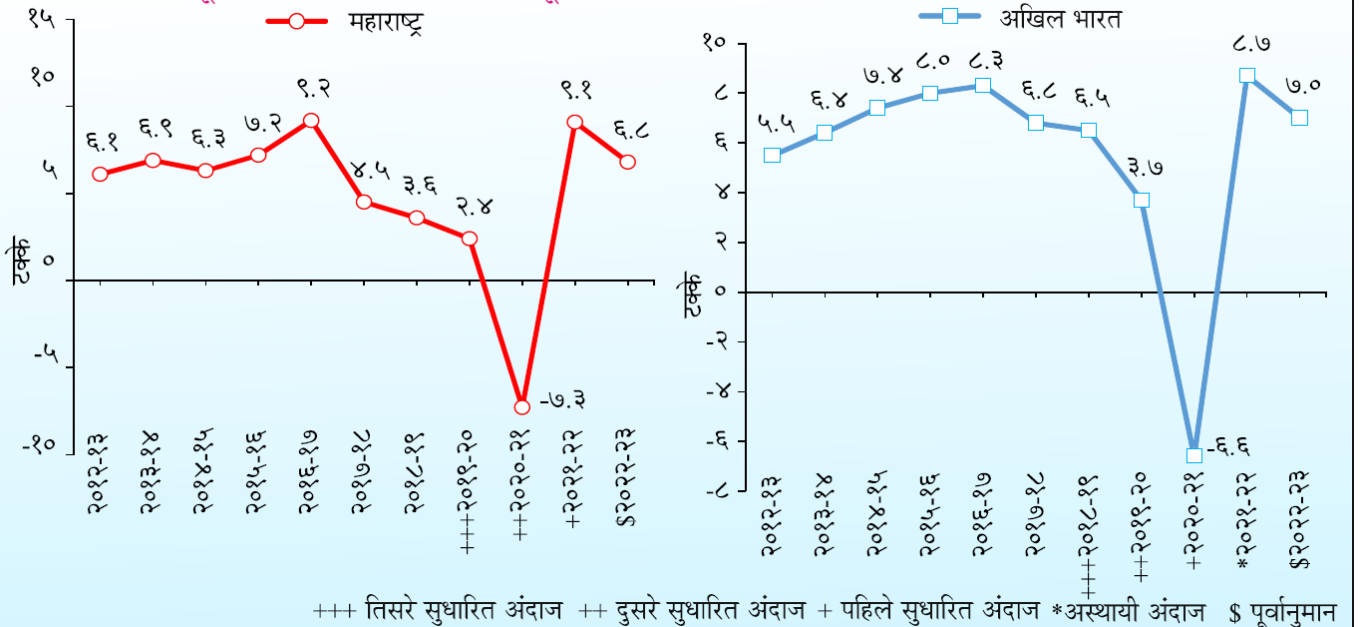
- नागरी भागाकरिता माध्यमिक/दहावी शिक्षण पूर्ण करणाऱ्या लोकसंख्येची टक्केवारी राज्य आणि अखिल भारत स्तरावर अनुक्रमे १७.९ आणि १६.० होती.
- ग्रामीण भागाकरिता पदवी व त्यावरील शिक्षण पूर्ण करणाऱ्या लोकसंख्येची टक्केवारी राज्य आणि अखिल भारत स्तरावर अनुक्रमे ४८ आणि ४.६ होती.
- नागरी भागाकरिता पदवी व त्यावरील शिक्षण पूर्ण करणाऱ्या लोकसंख्येची टक्केवारी राज्य आणि अखिल भारत स्तरावर अनुक्रमे १६.६ आणि १६.४ होती.

► कामगार लोकसंख्या प्रमाण

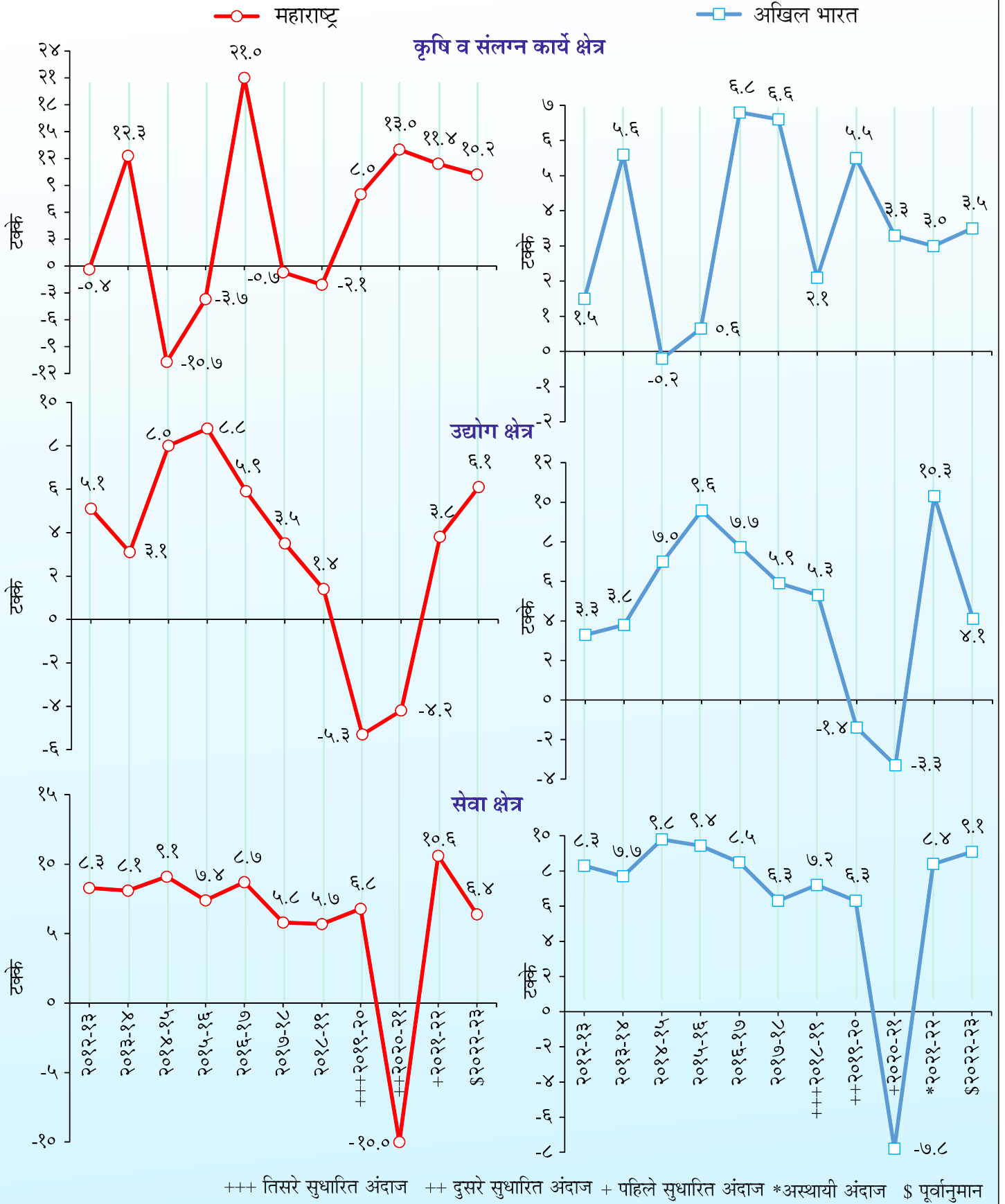
- जनगणना २०११ नुसार, राज्यासाठी कामगार लोकसंख्या प्रमाण ४४.० टक्के होता.
- ग्रामीण भागासाठी कामगार लोकसंख्या प्रमाण ४९.८ टक्के होती तर नागरी भागामध्ये ३६.९ टक्के होते.

राज्य उत्पन्न

आलेख ३.४ : स्थूल राज्य उत्पन्न व देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नातील वाढ

आलेख ३.५ : स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धितील वाढ

किंमत व सार्वजनिक व्यवस्था

►► ग्राहक किंमती निर्देशांक

- राज्य शासन सन १९६२ पासून ग्रामीण आणि नागरी भागांकरीता दरमहा ग्राहक किंमती निर्देशांक परिगणित करित आहे.
- राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांचेमार्फत ग्रामीण, नागरी आणि एकत्रित दरमहा ग्राहक किंमती निर्देशांक जानेवारी २०११ पासून परिगणित करण्यात येत आहेत.
- या व्यतिरिक्त, औद्योगिक कामगारांकरीता ग्राहक किंमती निर्देशांक, शेत मजुरांकरीता ग्राहक किंमती निर्देशांक आणि ग्रामीण मजुरांकरीता ग्राहक किंमती निर्देशांक श्रम केंद्र, केंद्र शासन यांचेमार्फत दरमहा परिगणित करण्यात येतात.

►► राज्याकडून परिगणित करण्यात येणारा ग्राहक किंमती निर्देशांक

- महाराष्ट्र राज्याचे अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, ग्रामीण आणि नागरी भागांकरीता मासिक ग्राहक किंमती निर्देशांक आधारभूत वर्ष २००३ = १००) परिगणित करते. यासाठी ग्रामीण भागातील ६८ केंद्रांमधून १०६ वस्तूंच्या आणि ७४ नागरी केंद्रांमधून १२७ वस्तूंच्या किरकोळ किंमती नियमितपणे संकलित केल्या जातात.
- राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय केंद्र शासन यांचे मार्फत अखिल भारतीय स्तरावर ग्रामीण, नागरी व एकत्रित भागासाठी दरमहा ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २०१२-१००) परिगणित केले जातात.
- श्रम केंद्र, केंद्र शासन (पायाभूत वर्ष १९८६-८७=१००) यांच्या मार्फत दरमहा शेत मजुरांकरीता ग्राहक किंमती निर्देशांक आणि ग्रामीण मजुरांकरीता ग्राहक किंमती निर्देशांक परिगणित केले जातात आणि ते कृषि व्यवसायात गुंतलेल्या मजुरांच्या किमान वेतनाचे (किमान वेतन कायदा, १९४८ अंतर्गत) निर्धारण आणि सुधारणा यासाठी उपयोगात आणले जातात. याकरिता २० राज्यांमधील ६०० केंद्रांमधून किंमतीचे संकलन केले जात असून त्यापैकी ५४ केंद्रे राज्यातील आहेत.
- श्रम केंद्र, केंद्र शासन दर महा औद्योगिक कामगारांकरीताचा ग्राहक किंमती निर्देशांक हा अनुसूचित उद्योगातील कामगारांची किमान मजुरीची निश्चिती व वेतन सुधारणा यासाठी आणि शासकीय कर्मचारी आणि औद्योगिक क्षेत्रातील कामगारांसाठी महागाई भत्ता निश्चित करण्यासाठी वापरला जातो.
- औद्योगिक कामगारांकरीता ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २०१६=१००) हा भारतातील ८८ औद्योगिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण केंद्रांमधून (त्यापैकी सहा केंद्रे राज्यातील) संकलित

केल्या जाणाऱ्या निवडक वस्तू व सेवा यांच्या किरकोळ किंमतींवर आधारित आहे.

- कामगार आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन राज्यातील पाच केंद्रांसाठी स्वतंत्रपणे दरमहा औद्योगिक कामगारांकरीताचा ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २००१=१००) परिगणित करते.
- अकोला, कोल्हापूर, जळगाव, नांदेड आणि औरंगाबाद या केंद्रांसाठी एप्रिल २०२२ ते डिसेंबर २०२२ या कालावधीकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ४३३.२, ४१३.५, ४२५.०, ४८६.४ आणि ४३०.६ होते.

►► अखिल भारतीय घाऊक किंमत निर्देशांक

- आर्थिक सल्लागार यांचे कार्यालय, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, केंद्र शासन दरमहा घाऊक किंमत निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २०११-१२ = १००) परिगणित करते.
- घाऊक किंमती निर्देशांकाच्या वस्तूसूचीमध्ये प्राथमिक वस्तू, 'इंधन व शक्ती' आणि 'उत्पादित वस्तू' या तीन प्रमुख गटांमधील वस्तूंचा समावेश होतो.

►► जागतिक चलनवाढ

- संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या 'वर्ल्ड इकॉनॉमिक सिच्युएशन अँड प्रॉस्पेक्ट्स २०२३' या अहवालानुसार जागतिक चलनवाढ सन २०२३ मध्ये कमी होण्याचे अपेक्षित आहे.
- विकसित आणि विकसनशील अशा दोन्ही अर्थव्यवस्थांमध्ये वाढत्या चलनवाढीमुळे सन २०२२ मध्ये जागतिक अर्थव्यवस्थेमधील चलनवाढीत प्रचंड प्रमाणात वाढ झाली.

►► सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

- अन्नसुरक्षा :- सर्व जनतेस सर्वदा त्यांच्या आहारविषयक गरजांच्या पूर्ततेसाठी पुरेसा सुरक्षित व पौष्टिक अन्न उपलब्ध होणे म्हणजे अन्नसुरक्षा होय.
- शाश्वत विकासाचे ध्येय-२ -उपासमार नष्ट करणे, अन्न सुरक्षा व सुधारित पोषण आहार साध्य करणे आणि शाश्वत शेतीला चालना देणे
- सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत अन्नधान्यांचे प्रापण साठवणूक, वाहतूक आणि राज्यांना ठोक नियतन करणे ही केंद्र शासनाची जबाबदारी आहे.
- तर पात्र कुटुंबांचे निश्चितीकरण, शिधापत्रिकांचे वाटप, रास्त भाव दुकानांमार्फत अन्नधान्याचे वितरण आणि रास्त भाव दुकानांचे पर्यवेक्षण इत्यादी बाबींची जबाबदारी ही राज्य शासनाची आहे.
- 'वन नेशन, वन रेशन कार्ड' ही योजना दि. १ जानेवारी, २०२०

पासून राबविण्यात येत आहे.

▶▶ तिहेरी शिधापत्रिका योजना :-

- सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वाटप करण्यात येणाऱ्या अन्नधान्याच्या खुल्या बाजारातील विक्रीस आळा घालणे आणि गरजू कुटुंबांना अन्नधान्य उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्य शासनाने १ मे, १९९९ पासून तिहेरी शिधापत्रिका योजना लागू केली
- मुख्यतः वार्षिक कुटुंब उत्पन्न निकषावर आधारित शिधापत्रिकांचे पिवळे, केशरी व शुभ्र असे वर्गीकरण केले जाते.

▶▶ अन्नपूर्णा योजना

- सुरुवात- एप्रिल २००१
- लाभार्थी-इंदिरा गांधी राष्ट्रीय किंवा श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्तीवेतन योजना या अंतर्गत लाभ मिळत नसलेल्या ६५ वर्ष व त्यावरील वयोगटातील निराधार व्यक्तींना अन्नपूर्णा योजने अंतर्गत प्रतिमाह १० किलो अन्नधान्य मोफत पुरविण्यात येते.

▶▶ राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम, २०१३

- अंमलबजावणी- १ फेब्रुवारी, २०१४ (महाराष्ट्र शासन)
- उद्देश- नागरिकांना सन्मानाने जीवन जगण्यासाठी, किफायतशीर दरामध्ये पुरेशा प्रमाणात दर्जेदार अन्न मिळण्याची सुनिश्चिती करून, मानवी जीवनचक्रामध्ये अन्न व पोषणविषयक सुरक्षा प्रदान करणे.
- या योजनेंतर्गत सुमारे ६२.३ टक्के लोकसंख्या अनुदानित दराने अन्नधान्य मिळविण्यास पात्र आहे.
- अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब आणि प्राधान्य कुटुंब असे लाभार्थ्यांचे वर्गीकरण करण्यात आले आहे.
- अंत्योदय अन्न योजनेच्या निकषांची पूर्तता करणाऱ्या दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांचा अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबात समावेश होतो.
- अंत्योदय अन्न योजनेत समावेश न झालेली दारिद्र्य रेषेखालील इतर कुटुंबे आणि ग्रामीण भागात ₹ ४४,००० पर्यंत तर नागरी भागात ₹ ५९,००० पर्यंत वार्षिक कौटुंबिक उत्पन्न असणाऱ्या दारिद्र्य रेषेवरील केशरी शिधापत्रिकाधारक कुटुंब राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम अंतर्गत प्राधान्य लाभार्थी कुटुंब म्हणून ओळखले जातात.
- अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत लाभार्थी कुटुंब प्रति शिधापत्रिका प्रतिमाह ३५ किलो अन्नधान्य तर प्राधान्य कुटुंब प्रति व्यक्ती प्रतिमाह पाच किलो अन्नधान्य मिळण्यास पात्र आहेत. लाभार्थ्यांना तांदूळ, गहू आणि भरडधान्ये अनुक्रमे रु तीन, रु दोन आणि रु.एक प्रति किलो या दराने दिले जात आहेत.

▶▶ प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजना

- कोविड-१९ महामारीच्या काळात समाजातील असुरक्षित वर्गासाठी अन्न सुरक्षा राखण्याच्या हेतूने प्रधान मंत्री गरीब कल्याण अन्न योजना सुरू करण्यात आली.
- राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा योजनेअंतर्गत लाभार्थ्यांना प्रति व्यक्ती प्रतिमाह अतिरिक्त पाच किलो अन्नधान्य विनामूल्य देण्यात येते.

▶▶ तांदूळाचे पोषणतत्त्व गुणसंवर्धन

- रक्तक्षय व सूक्ष्म पोषक घटकांची कमतरता या समस्यांचे निराकरण करून पोषण सुरक्षेसाठी केंद्र शासनाने तांदूळाचे पोषणतत्त्व गुणसंवर्धन व त्याचे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वाटप ही केंद्रपुरस्कृत योजना राबविण्याचा निर्णय घेतला.
- सन २०२२-२३ मध्ये राज्यशासनाने राज्यातील ४ आकांक्षित (नंदुरबार, वाशिम, गडचिरोली, उस्मानाबाद) व १३ अतिरिक्त भार (बुलढाणा, परभणी, नाशिक, नंदुरबार, जालना, ठाणे, यवतमाळ, वाशिम, नांदेड, अकोला, औरंगाबाद, उस्मानाबाद, हिंगोली) जिल्ह्यात एप्रिल २०२२ ते मार्च, २०२३ या कालावधीत ही योजना राबविण्याचा निर्णय घेतला.

▶▶ शिवभोजन योजना

- राज्यातील गरीब व गरजू जनतेला किफायतशीर दरात भोजन उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्य शासनाने शिवभोजन योजना सुरू केली.
- राज्यात नोव्हेंबर २०२२ अखेर एकूण १५४३ शिवभोजन केंद्रे कार्यरत असून १५१ शिवभोजन केंद्रे रद्द करण्यात आली आहेत.

▶▶ राज्य ग्राहक तक्रार निवारण आयोग

- ग्राहकांच्या तक्रारीचे निवारण करण्याकरिता राज्य ग्राहक तक्रार निवारण आयोग व ४० जिल्हा ग्राहक तक्रार निवारण आयोग राज्यात गठीत केले आहेत

▶▶ दिवाळीनिमित्त शिधाजिन्नस संचांचे वितरण

- राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम, २०१३ अंतर्गत अंत्योदय अन्न योजना व प्राधान्य कुटुंब शिधापत्रिकाधारकांना तसेच शेतकरी अवर्षणप्रवण १४ जिल्ह्यांतील दारिद्र्य रेषेवरील केशरी शिधापत्रिकाधारक शेतकऱ्यांना दिवाळीनिमित्त एक किलो रवा, एक किलो चणाडाळ, एक किलो साखर व एक लिटर पामतेल या चार शिधाजिन्नसांचा समावेश असलेल्या शिधाजिन्नस संचांचे वितरण करण्यात आले आहे.
- हे शिधाजिन्नस संच १०० रु. प्रति संच या दराने वितरीत करण्यात आले.

लोकवित्त

► महसुली जमा

- महसुली जमेत कर महसूल, करेतर महसूल आणि केंद्र शासनाकडून प्राप्त अनुदाने या घटकांचा समावेश होत असून मागील वर्षाच्या सुधारित अंदाजांच्या तुलनेत सन २०२२-२३ मध्ये ११.४ टक्के वाढ अपेक्षित आहे
- २०२२-२३ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार महसुली जमेमध्ये कर महसूलाचा हिस्सा सर्वाधिक (७६.४ टक्के) आहे.
- एकूण कर महसूलात राज्याच्या स्वतःच्या कर महसूल सर्वाधिक (८३.३ टक्के) असून मागील वर्षीच्या तुलनेत १२.९ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.
- राज्याच्या स्वतःच्या कर सन २०२२-२३ (अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार) मध्ये राज्य वस्तू व सेवा कराचा ४६.७ टक्के हिस्सा असून त्याखालोखाल विक्री, व्यापार इत्यादीवरील कराचा हिस्सा १९.६ टक्के आहे. मागील वर्षीच्या तुलनेत राज्य वस्तू व सेवा कर महसूलात ११.२ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

► वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार सहायक अनुदाने

- पंधराव्या वित्त आयोगाने २०२०-२१ ते २०२५-२६ मध्ये केंद्रीय कर संकलनाच्या ४१ टक्के हिस्सा सर्व राज्यांना वितरीत करण्याची शिफारस केली आहे
- केंद्रीय करापासून प्राप्त निधीपैकी वितरणासाठी निश्चित केलेला राज्याचा हिस्सा २०२०-२१ करिता ६.१३५ टक्के आणि २०२१-२२ ते २०२५-२६ करिता ६.३१७ टक्के आहे.
- त्यानुसार राज्याला सन २०२१-२२ पासून पुढील पाच वर्षांच्या संदर्भ कालावधीत एकूण ७०,३७५ कोटी रुपये अनुदान प्राप्त होणे अपेक्षित असून त्यापैकी ७,०६७ कोटी रुपये अनुदान हे ग्रामीण तसेच नागरी भागातील आरोग्य व्यवस्थेच्या बळकटीकरणाकरिता राखीव असणार आहे.
- ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि नागरी स्थानिक संस्थांकरिता सन २०२१-२२ व २०२२-२३ करिता ६७:२३ या प्रमाणात सन २०२३-२४ व २०२४-२५ करिता ६६:३४ या प्रमाणात आणि सन २०२५-२६ करिता ६५:३५ या प्रमाणात अनुदाने प्राप्त होणे अपेक्षित आहे.
- ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांकरिता मूलभूत अनुदाने (मुक्त) व बद्ध अनुदाने यांचे प्रमाण ४०:६० आहे.
- नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे दहा लाख व त्यापेक्षा जास्त लोक असलेली शहरे आणि दहा लाखापेक्षा कमी लोकसंख्या

असलेली शहरे असे दोन गटांत वर्गीकरण करण्यात आले आहे. दहा लाखापेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या शहरांना मूलभूत अनुदाने (मुक्त) व बद्ध अनुदाने ४०:६० या प्रमाणात प्राप्त होणे अपेक्षित आहे.

- दहा लाख व जास्त लोकसंख्या असलेल्या शहरांमधील परिसर हवेची गुणवत्ता, नागरी राज्य भागातील पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा, स्वच्छता व घनकचरा व्यवस्थापन याबाबीमधील कामगिरीशी निगडित अनुदान दहा लाख च जास्त लोकसंख्या असलेल्या शहरांकरिताच्या आव्हान निधी मधून त्या शहरांना प्राप्त होणे अपेक्षित आहे.

► महसुली खर्च

- सन २०२२-२३ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार एकूण खर्चात महसुली खर्चाचा अपेक्षित हिस्सा ७८.० टक्के आहे. सन २०२२-२३ (अं.) मध्ये महसुली खर्चात विकासावरील महसुली खर्चाचा अपेक्षित हिस्सा ६६.३ टक्के आहे. विकासावरील महसुली खर्चात सामाजिक सेवांचा सर्वाधिक हिस्सा (६४.५ टक्के) अपेक्षित आहे.

► भांडवली जमा

- भांडवली जमेमध्ये :-
- 1. सरकारी ऋण लेखा म्हणजेच राज्याचे देशांतर्गत ऋण आणि केंद्र शासनाकडील कर्ज व अग्रिमे
- 2. राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व अग्रिम (वसुली),
- 3. लोकलेख्याच्या निव्वळ जमा रकमा, आणि
- 4. इतर निव्वळ भांडवली जमा जसे आंतरराज्यीय तडजोड, आकस्मिकता निधी व त्याचे विनियोजन, इत्यादी बाबींचा समावेश होतो.
- सन २०२२-२३ (अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार) मध्ये एकूण जमेमध्ये भांडवली जमेचा २६.५ टक्के हिस्सा अपेक्षित आहे.

► भांडवली खर्च

- सन २०२२-२३ (अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार) मध्ये एकूण खर्चातील भांडवली खर्चाचा अपेक्षित हिस्सा २२.० टक्के आहे.
- भांडवली खर्चाचे विकासावरील भांडवली खर्च व विकासेतर भांडवली खर्च असे वर्गीकरण करण्यात येते.
- विकासावरील भांडवली खर्चामध्ये भांडवली लेख्यावरील खर्च आणि राज्य शासनाने दिलेली कर्ज व अग्रिमांचा समावेश होतो.
- एकूण भांडवली खर्चामध्ये भांडवली लेख्यावरील खर्चाचा अपेक्षित हिस्सा ५४.० टक्के आहे.
- एकूण भांडवली खर्चामधील ५१,७०० कोटी रुपये रक्कमेचा

(४२.९ टक्के) राज्याच्या देशांतर्गत कर्जाच्या परतफेडीकरिता विनियोग करण्याचे अपेक्षित आहे.

►► तुटीचे कल

- राज्याने एकत्रित वित्तीय सुधारणेसंदर्भातील महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन नियम, २००६ यांचे पालन केल्याने राजकोषीय तुटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण सन २०२२-२३ मध्ये राज्याकरिता निश्चित करण्यात आलेल्या मर्यादित आहे.
- राजकोषीय तूट आणि कर्जाकरिता पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार राज्यासाठी निश्चित केलेल्या मर्यादा

►► पाचवा राज्य वित्त आयोग

- कालावधी १६ डिसेंबर २०२० ते मार्च, २०२५
- उद्देश - स्थानिक स्वराज्य संस्थांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी करावयाच्या उपाययोजनांबाबत शिफारशी करणे.
- राज्य वित्त आयोगाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या अर्थव्यवस्थेचे मूल्यांकन, आर्थिक आणि प्रशासकीय उपाययोजना, उत्पन्न वाढीसाठीचे अतिरिक्त स्रोत, लेखा आणि लेखापरीक्षण या संदर्भात शिफारशी केल्या आहेत.
- राज्य शासनाने स्विकारलेल्या आयोगाच्या काही शिफारशी पुढीलप्रमाणे:
- शासनाने पंचायत राज संस्थांच्या वतीने या आधीच वसूल केलेल्या व अद्यापही वितरित न केलेल्या ५०९ कोटीचा रुपये मुद्रांक शुल्क रकमेचा अनुशेष (ऑक्टोबर, २०१८ पर्यंतचा) तातडीने भरून काढण्याची आवश्यकता
- पाच हजार पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावांमध्ये स्व-उत्पन्नाच्या कमीत कमी दोन टक्के रक्कम आणि पाच हजार पेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या गावांमध्ये पाच टक्के रक्कम दरसाल देखभालीसाठी राखीव ठेवली जावी अशाप्रकारच्या नियमांच्या स्वरूपात शासनाने जिल्हा ग्रामीण देखभाल व दुरुस्ती निधीसाठी मार्गदर्शक तत्वे तयार करावी
- ग्राम विकास विभागाने जमीन महसूल उपकराबाबतच्या अस्तित्वात असलेल्या सर्व मार्गदर्शक सूचना अधिक्रमित करून सर्वसमावेशक मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करणे
- महाराष्ट्र ग्राम पंचायत कर आणि शुल्क नियम, १९६० अंतर्गत निश्चित करण्यात आलेल्या सध्याच्या किमान आणि कमाल कर दरांत सुधारणा करणे
- राज्य शासनाच्या वतीने शिक्षण आणि रोजगार हमी उपकर गोळा करण्यापोटी नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना देण्यात येत असलेल्या सध्याच्या सवलतीच्या दरात वाढ करणे.

संस्थाद्वारा वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार

►► वित्तीय समावेशान

- दुर्बल घटक व अल्प उत्पन्न गटास वित्तीय सेवा उपलब्ध होणे आणि वेळेवर व पुरेशा प्रमाणात किफायतशीर वित्त पुरवठा मिळण्याची प्रक्रिया म्हणजे वित्तीय समावेश होय.
- प्रधानमंत्री जन-धन योजना हा वित्तीय समावेशाचा महत्वाकांक्षी कार्यक्रम आहे.

►► प्रधानमंत्री मुद्रा योजना-

उद्देश - पुनर्वित्त पुरवठ्याच्या माध्यमातून वित्तीय सहाय्य उपलब्ध करून लघु उद्योग क्षेत्र विकसित करणे.

- या योजनेअंतर्गत बिगर शेती कार्य उत्पन्न निर्मितीत गुंतलेल्या सर्व सूक्ष्म व लघु उद्योगांना १० लाखापर्यंत सुलभ कर्ज देण्यात येते.
- सदर योजने अंतर्गत लाभार्थी घटकांची विकास स्थिती/कर्ज निकड यानुसार कर्जाचे 'शिशु' (५०,००० रुपये पर्यंत), 'किशोर' (₹५०,००० ते ५ लाख) आणि 'तरुण' (₹५ लाख ते १० लाख रु.) असे वर्गीकरण केले आहे.

►► ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी

- भारत सरकारने ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा निर्माण करणाऱ्या सुरू असलेल्या प्रकल्पांना वित्तीय सहाय्य पुरविण्यासाठी ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधीची (प्रापाविनि) स्थापना केली आहे.
- हा निधी राखण्याचे काम नाबार्डकडे आहे.
- मुख्य हेतु - पायाभूत सुविधांबाबतचे सुरू असलेले प्रकल्प पूर्णत्वास नेण्यासाठी राज्य शासन तसेच राज्य शासनाची अंगीकृत महामंडळे यांना कर्ज उपलब्ध करून देणे.
- या कार्यक्रमांमध्ये ग्रामीण भागात पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा, मृदा संधारण, ग्रामीण बाजार पेठा, ग्रामीण आरोग्य केंद्रे, प्राथमिक शाळा, अंगणवाडी व उर्जा संबंधीच्या कार्यक्रमांचा नव्याने समावेश करण्यात आला आहे.
- सद्यस्थितीत या निधी अंतर्गत कृषी व संलग्न कार्य, सामाजिक आणि ग्रामीण क्षेत्र जोडणी यातील विस्तृत श्रेणीतील ३९ कार्यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

कृषी

- राज्याचा एक तृतीयांश भाग कमी आणि अनियमित पावसाच्या पर्जन्यछायेच्या क्षेत्रात येतो.
- राज्यातील निव्वळ पेरणी क्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या सुमारे ५४ टक्के आहे.

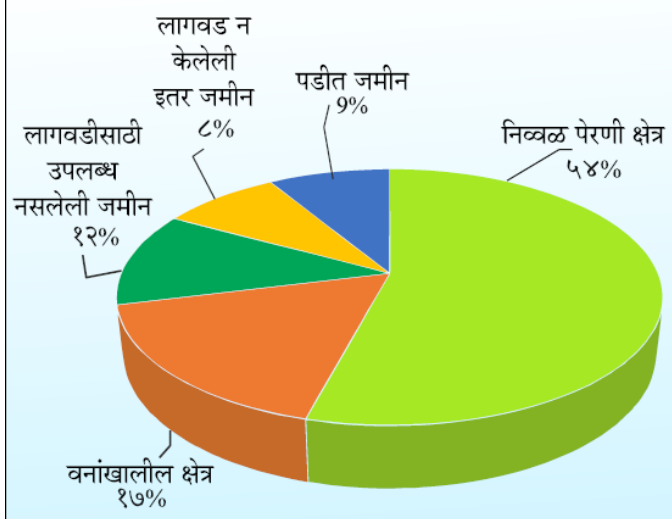
वहिति खातेदार

- राज्यात पहिल्या कृषिगणना (१९७०-७१) नुसार असलेल्या ०.५० कोटी वहिती खातेदारांच्या संख्येत वाढ होऊन ती दहावी कृषिगणना (२०१५-१६) मध्ये १.५३ कोटी झाली.
- १९७०-७१ मध्ये एकूण वहिती क्षेत्र २.१२ कोटी हेक्टर होते व त्यात घट होऊन ते २०१५-१६ मध्ये २.०५ कोटी हेक्टर झाले.
- १९७०-७१ मधील वहिती खात्याच्या सरासरी क्षेत्र ४.२८ हेक्टर मध्ये घट होऊन २०१५-१६ मध्ये ते १.३४ हेक्टर झाले
- अकरावी कृषिगणना (२०२१-२२) २८ जुलै २०२२ रोजी सुरु करण्यात आली आहे.
- अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या वहिती खातेदारांचे सन १९९५-९६ मधील सरासरी वहिती क्षेत्र अनुक्रमे १.४७ हेक्टर आणि २.१५ हेक्टर होते व ते २०१५-१६ मध्ये अनुक्रमे १.२४ हेक्टर व १.७६ हेक्टर झाले.
- महिला वहिती खातेदारांचे प्रमाण १९९५-९६ मध्ये १२.९ टक्के असून सरासरी वहिती क्षेत्र १.५८ हेक्टर होते ते २०१५-१६ मध्ये १५.५ टक्के असून सरासरी वहिती क्षेत्र १.२२ हेक्टर झाले.

जमिनीचा वापर

- सन २०२१-२२ च्या जमीन वापराच्या आकडेवारी नुसार राज्याच्या एकूण ३०७.५८ लाख हेक्टर भौगोलिक क्षेत्रापैकी एकूण पिकांखालील स्थूल क्षेत्र २४१.४९ लाख हेक्टर तर पिकांखालील निव्वळ पेरणी क्षेत्र १६५.९० लाख हेक्टर (सुमारे ५३.९ टक्के) होते.

आलेख ७.५: राज्यातील जमिनीचा वापर २०२१-२२

कृषी उत्पादन

प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र (२०२२-२३)

- सोयाबीन - ४९१० हजार हेक्टर
- कापूस - ४२२९ हजार हेक्टर
- तांदूळ - १५५५ हजार हेक्टर
- उस - १४८८ हजार हेक्टर
- तूर - ११७६ हजार हेक्टर

प्रमुख खरीप पिकांचे उत्पादन (२०२२-२३)

- उस - १४४५१८ हजार मेट्रिक टन
- कापूस - ८१९२ हजार मेट्रिक टन
- सोयाबीन - ६५८५ हजार मेट्रिक टन
- तांदूळ - ३४८१ हजार मेट्रिक टन
- मका - २७१९ हजार मेट्रिक टन

प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र (२०२२-२३)

- हरभरा - २८३० हजार हेक्टर
- ज्वारी - १२८९ हजार हेक्टर
- गहू - १०७१ हजार हेक्टर
- मका - ३६६ हजार हेक्टर

प्रमुख रब्बी पिकांचे उत्पादन (२०२२-२३)

- हरभरा - ३६३९ हजार मेट्रिक टन
- गहू - २१८४ हजार मेट्रिक टन
- ज्वारी - १४०६ हजार मेट्रिक टन
- मका - १०१४ हजार मेट्रिक टन

फलोत्पादन

- सन २०२२-२३ मध्ये राज्यात २३.४६ लाख हेक्टर फलोत्पादन क्षेत्र असून ते २०२१-२२ मध्ये २३.९२ लाख हेक्टर होते.
- राज्यात २०२२-२३ मध्ये विविध फळपिकांखालील क्षेत्र ८.३२ लाख हेक्टर होते. तर भाजीपाला पिकांखालील क्षेत्र ११.६२ लाख हेक्टर होते.

फळपिकांखालील क्षेत्र (२०२२-२३)

- आंबा - १.६४ लाख हेक्टर
- डाळिंब - १.५६ लाख हेक्टर
- द्राक्षे - १.१९ लाख हेक्टर
- संत्री - १.२० लाख हेक्टर
- केळी - ०.९१ लाख हेक्टर
- मोसंबी - ०.६५ लाख हेक्टर

भाजीपाला पिकांखालील क्षेत्र (२०२२-२३)

- कांदा - ९.१८ लाख हेक्टर
- टोमॅटो - ०.६० लाख हेक्टर
- हिरवी मिरची - ०.३३ लाख हेक्टर

► सेंद्रीय शेती:

- सेंद्रीय शेती उत्पादनात अखिल भारतात मध्यप्रदेश नंतर महाराष्ट्र (२० टक्के हिस्सा) राज्य दुसऱ्या क्रमांकावर आहे.

कृषिपंपांचे विद्युतीकरण

► प्रधानमंत्री किसान उर्जा सुरक्षा व उत्थान महाअभियान (पीएम- कुसुम):

- कालावधी - २०१९-२० ते २०२५-२६ (केंद्र शासनाकडून)
- या योजनेंतर्गत राज्यासाठी दोन लाख स्वतंत्र सौर कृषि पंप मंजूर करण्यात आले आहेत.
- सदर योजनेअंतर्गत शेतकरी ३ एचपी, ५ एचपी आणि ७.५ एचपी क्षमतेचे ऑफ ग्रीड स्वतंत्र सौर कृषि पंप स्थापित करू शकतात.
- या योजनेमध्ये खुल्या प्रवर्गासाठी केंद्र शासनाचे ३० टक्के व राज्य शासनाचे ६० टक्के आर्थिक सहाय्य आणि लाभार्थीचा १० टक्के आर्थिक हिस्सा आहे. अनुसूचित जाती / अनुसूचित जमाती प्रवर्गासाठी केंद्र शासनाचे ३० टक्के व राज्य शासनाचे ६५ टक्के आर्थिक सहाय्य आणि लाभार्थीचा पाच टक्के आर्थिक हिस्सा आहे.

► मुख्यमंत्री सौर कृषि पंप योजना:

- सुरुवात - २०१८-१९ (राज्य शासन)
- उद्देश - कृषि पंपासाठी दिवसा वीज पुरवठा व्हावा आणि प्रदूषण कमी करण्यासाठी डिझेल पंपांना पर्याय उपलब्ध करून देणे.
- राज्य शासनाने सलग तीन वर्षात एक लाख ऑफ ग्रीड सौर कृषि पंप वितरीत करण्याचे लक्ष्य निर्धारित केले आहे.
- विद्युतीकरण न झालेल्या दुर्गम किंवा आदिवासी भागातील शेतकरी किंवा ज्या भागाचे महावितरणने विद्युतीकरण केलेले नाही अशा भागातील शेतकऱ्यांकरिता ही योजना राबवली जात आहे.
- स्वतःची शेतजमीन व पाण्याची कायमस्वरूपी सुविधा उपलब्ध असलेल्या परंतु विजेवर चालणारे कृषि पंप नसलेल्या शेतकऱ्यांना या योजनेचा लाभ घेता येतो.
- खुल्या प्रवर्गातील शेतकऱ्यांना सौर कृषि पंपाच्या किंमतीच्या १० टक्के रक्कम तर अनुसूचित जाती / अनुसूचित जमातीतील शेतकऱ्यांना पाच टक्के रक्कम सहभाग म्हणून भरावी लागते.

कृषि वित्त पुरवठा

पीक विमा आणि आर्थिक सहाय्य

प्रधानमंत्री पीक विमा योजना

- अधिसूचित केलेल्या पिकांचे नैसर्गिक आपत्ती, किड व रोगामुळे नुकसान झाल्यास शेतकऱ्यांना विमा संरक्षण व आर्थिक सहाय्य

देण्यासाठी ही योजना सन २०१६ च्या खरीप हंगामापासून राज्यात राबविण्यात येत आहे.

- या योजनेत पिकानुसार शेतकऱ्यांना संरक्षित रकमेच्या कमाल पाच टक्के रक्कम विम्याचा हप्ता म्हणून भरावी लागते.

हवामानावर आधारित फळपीक विमा योजना

- द्राक्षे, आंबा, डाळिंब, केळी, संत्री, मोसंबी, पेरू, चिकू, लिंबू, काजू, सिताफळ आणि स्ट्रॉबेरी या फळपीकांसाठी हवामानावर आधारित फळपीक विमा योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषि स्वावलंबन योजना:

- या योजनेअंतर्गत ०.२० ते सहा हेक्टर पर्यंत वहिती क्षेत्र व १.५० लाख पर्यंत वार्षिक उत्पन्न असलेल्या अनुसूचित जाती/नवबौद्ध शेतकऱ्यांना शाश्वत सिंचनाच्या सुविधेसाठी १०० टक्के अनुदानाच्या स्वरूपात नवीन विहीर (नवीन विहिरीसाठी किमान ०.४० हेक्टर वहिती क्षेत्र आवश्यक), जुन्या विहिरीची दुरुस्ती, शेततळ्याचे प्लास्टिक अस्तरीकरण, इनवेल बोअरिंग, कृषिपंप वीज मीटर जोडणी खर्च, सूक्ष्म सिंचन, इत्यादी बाबींकरिता अर्थसहाय्य देण्यात येते.

► बिरसा मुंडा कृषि क्रांती योजना:

- या योजनेअंतर्गत ०.२० ते सहा हेक्टर पर्यंत वहिती क्षेत्र व १.५० लाख रुपये पर्यंत वार्षिक उत्पन्न असलेल्या अनुसूचित जमातीच्या शेतकऱ्यांना शाश्वत सिंचनाच्या सुविधेसाठी १०० टक्के अनुदानाच्या स्वरूपात नवीन विहिरी (नवीन विहिरीसाठी किमान ०.४० हेक्टर वहिती क्षेत्र आवश्यक), जुन्या विहिरीची दुरुस्ती, शेततळ्याचे प्लास्टिक अस्तरीकरण, इनवेल बोअरिंग, कृषिपंप वीज मीटर जोडणी खर्च, एचडीपीई/पीव्हीसी पाईप, सूक्ष्म सिंचन संच, परसबाग, इत्यादी बाबींकरिता अर्थसहाय्य देण्यात येते.

► महात्मा जोतिराव फुले शेतकरी कर्जमुक्ति योजना - २०१९:

- शेतकऱ्यांचे थकीत असलेले कर्ज माफ करण्यासाठी राज्य शासनाने ही योजना सन २०१९-२० मध्ये सुरू केली.
- जमीन धारणा क्षेत्राची मर्यादा विचारात न घेता मुद्दल व व्याज मिळून ₹ दोन लाखापर्यंतचे कर्ज या योजने अंतर्गत माफ करण्यात आले आहे.
- सदर योजना अनुसूचित वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व प्राथमिक कृषि पत संस्थांकडून कर्ज घेतलेल्या फक्त वैयक्तिक शेतकऱ्यांना लागू आहे.

► डॉ. पंजाबराव देशमुख व्याज सवलत योजना:

- उद्देश - अल्प मुदतीच्या पीक कर्जाची नियमित परतफेड करण्याकरिता राज्यातील शेतकऱ्यांना प्रोत्साहित करणे.
- घेतलेल्या कर्जाच्या संपूर्ण रकमेचा प्रत्येक वर्षी ३० जूनपर्यंत भरणा केल्यास शेतकऱ्यांना या योजने अंतर्गत ३.०० लाख रु.पर्यंतच्या कर्जास एप्रिल २०२१ पासून तीन टक्के व्याज सवलत अनुदान देण्यात येते.

►► प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी:

- अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नास जोड देण्यासाठी केंद्र शासन प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना सन २०१८-१९ पासून राबवित आहे.
- या योजनेअंतर्गत पात्र शेतकरी कुटुंबांना (पती-पत्नी व त्यांची १८ वर्षाखालील वयाची अपत्ये) २,००० रु. प्रमाणे तीन समान हप्त्यात दरवर्षी एकूण ६,०००रु. अनुदान अनुज्ञेय असून ते लाभार्थ्यांच्या आधार संलग्न बँक खात्यात थेट जमा करण्यात येते.

►► प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना:

- अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना वृद्धापकाळात संरक्षण आणि सामाजिक सुरक्षा पुरविण्याच्या उद्देशाने ही ऐच्छिक आणि सहभागावर आधारीत निवृत्तीवेतन योजना राज्यात सुरू करण्यात आली आहे.
- सदर योजने अंतर्गत पात्र अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना दरमहा ३,००० रु. निवृत्तीवेतन देण्यात येणार आहे.
- १ ऑगस्ट, २०१९ रोजी १८ ते ४० वर्ष वयोगटातील शेतकरी या योजनेत सहभागी होऊ शकतात.
- शेतकऱ्यांनी वयाची ६० वर्ष पूर्ण होईपर्यंत दरमहा ₹५५ ते ₹२०० रक्कम निवृत्तीवेतन फंडामध्ये जमा करावयाची आहे.
- भारतीय आयुर्विमा महामंडळ व्यवस्थापित निवृत्तीवेतन फंडातून शेतकऱ्यांना निवृत्तीवेतन दिले जाणार आहे. केंद्र शासन शेतकऱ्यांच्या सहभागाइतकीच रक्कम निवृत्तीवेतन फंडात जमा करते.

►► कृषि पणन

- महाराष्ट्र कृषि उत्पन्न पणन (विकास व विनियमन) अधिनियम, १९६३ अंतर्गत कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांची स्थापना करण्यात आली आहे.
- शेतकऱ्यांच्या कृषि मालाला योग्य भाव मिळावा आणि व्यापारी व मध्यस्थांकडून शेतमालाला कमी भाव देऊन शेतकऱ्यांचे शोषण केले जाऊ नये या हेतूने कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये शेतमाल विकण्याची सुविधा उपलब्ध करून दिली जाते.
- राज्यात ३०६ कृषि उत्पन्न बाजार समित्या व ६२१ उप- बाजार समित्या कार्यरत आहेत.

►► किमान आधारभूत किंमत योजना

तक्ता ७.२१ केंद्र शासनाने जाहीर केलेल्या निवडक पिकांच्या किमान आधारभूत किंमती

(₹ / क्विंटल)

पीक	किमान आधारभूत किंमती		
	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३
भात/धान (साधारण वाजवी प्रत)	१,८६८	१,९४०	२,०४०
भात/धान (प्रत-अ)	१,८८८	१,९६०	२,०६०
ज्वारी (संकरित)	२,६२०	२,७३८	२,९७०
ज्वारी (मालदांडी)	२,६४०	२,७५८	२,९९०
गहू	१,९७५	२,०१५	२,१२५
मका	१,८५०	१,८७०	१,९६२
बाजरी	२,१५०	२,२५०	२,३५०
हरभरा	५,१००	५,२३०	५,३३५
तूर	६,०००	६,३००	६,६००
मूग	७,१९६	७,२७५	७,५५५
उडीद	६,०००	६,३००	६,६००
सूर्यफूल	५,८८५	६,०१५	६,४००
सोयाबीन	३,८८०	३,९५०	४,३००
भूईमुगाच्या शेंगा	५,२७५	५,५५०	५,८५०
कापूस (मध्यम धागा)	५,५१५	५,७२६	६,०८०
कापूस (लांब धागा)	५,८२५	६,०२५	६,३८०
करडई	५,३२७	५,४४१	५,४५०
नाचणी	३,२९५	३,३७७	३,५७८

आधार : पणन संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान

►► इलेक्ट्रॉनिक राष्ट्रीय कृषि बाजार (ई-नाम):

- ई-नाम हे इलेक्ट्रॉनिक व्यापार पोर्टल सन २०१६ पासून संपूर्ण देशभरात सुरू करण्यात आले आहे.
- या पोर्टलद्वारे कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमधील प्रत्यक्ष बाजार संलग्न असून ऑनलाईन पद्धतीने सूर्यफूल सोयाबीन खरेदी विक्रीची सुविधा उपलब्ध झाली आहे.

►► राज्य ई-गव्हर्नन्स कार्यक्रम

- कृषि तंत्रज्ञानाचा ग्रामस्तरावर प्रसार करणे, कृषि विषयक अद्ययावत तंत्रज्ञान शेतकऱ्यांना हस्तांतरीत करणे तसेच कृषि योजनांची माहिती शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचविण्यासाठी या कार्यक्रमांतर्गत महाअँग्रीटेक, ई-ठिबक, ई-परवाना, क्रॉपसॅप, ई-सॉईल ३,००, महाकृषी मोबाईल ॲप्लीकेशन व वेब पोर्टल इ. प्रणाली विकसित करण्यात आल्या आहेत.

►► महाअँड्रीटेक प्रकल्प:

- पिकनिहाय क्षेत्राची अचूक गणना करणे, पीक आरोग्य सर्वेक्षण करणे, काढणी पश्चात उत्पादनाचे अनुमान काढणे, इत्यादी करीता सॅटेलाईट इमेजिंग व ड्रोन तंत्रज्ञान यासारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढविणे आणि विविध संगणकीय प्रणालीद्वारे प्राप्त माहितीचे एकत्रिकरण याद्वारे शेतकऱ्यांना अचूक सल्ला व मार्गदर्शन यासाठी संगणकीय व मोबाईल ॲप्लीकेशन प्रणाली तयार करणे हा या प्रकल्पाचा प्रमुख उद्देश आहे.

►► महाडीबीटी पोर्टल:

- या पोर्टलद्वारे पात्र शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात आर्थिक लाभ व अनुदान थेट हस्तांतरीत करण्यात येते.

►► एमकिसान पोर्टल:

- या पोर्टलद्वारे शेतकरी आणि इतर सर्व भागधारकांना कृषि हवामान सल्ला, चक्रीवादळ, पीक आणि कीटकांचा प्रादुर्भाव, पीक विमा, बाजारभाव इत्यादींबाबत विविध स्तरांवरील तज्ञ आणि शासकीय यंत्रणांकडून पाठवले जाणारे सल्ले आणि माहिती मोफत प्राप्त करता येते.

सर्वांगीण सुधारणे साठी कृषि विकास योजना

►► राष्ट्रीय कृषि विकास योजना कॅफेटेरीया:

- कृषि व संलग्न क्षेत्रांच्या समग्र विकासासाठी सन २००७-०८ राष्ट्रीय कृषि विकास योजना सुरु करण्यात आली.
- सन २०१७-१८ पासून ही योजना रा.कृ.वि.यो. रफ्तार या नावाने शेतकऱ्यांच्या प्रयत्नांना बळकटी देणे, जोखीम कमी करणे आणि कृषि-व्यावसायिक उद्योजकतेस चालना देणे या माध्यमातून शेतीला लाभदायक आर्थिक उपक्रम बनविणे या उद्देशाने राबविण्यात आली.
- सन २०२२-२३ पासून ही योजना रा.कृ.वि.यो. कॅफेटेरीया म्हणून राबविण्यात येत आहे.
- यामध्ये वार्षिक कृति आराखडा व सविस्तर प्रकल्प अहवाल या दोन प्रकारांचा अंतर्भाव केला आहे.

►► वार्षिक कृति आराखडा प्रवाह या अंतर्गत

- प्रति थेंब अधिक पिक (सूक्ष्म सिंचन)
 - कृषि यांत्रिकीकरण उपअभियान,
 - अवर्षण प्रवण क्षेत्र विकास कार्यक्रम,
 - मृदा आरोग्य कार्ड व मृदा आरोग्य व्यवस्थापन आणि
 - सॅट्रिय शेती (परंपरागत कृषि विकास योजना) यांचा होतो.
- सविस्तर प्रकल्प अहवाल प्रवाह या अंतर्गत उत्पादनात वाढ,

पायाभूत सुविधा आणि राज्यासाठी मालमत्ता यासाठी ७० टक्के निधी तर २० टक्के निधी रा.कृ.वि.यो. कॅफेटेरीया अंतर्गत राष्ट्रीय प्राधान्य असलेल्या विशेष उपयोजनांसाठी आणि १० टक्के निधी नाविन्यपूर्ण उपक्रम कृषि उद्योजकता विकास प्रकल्पांसाठी राखीव अशा पद्धतीने निधीची विभागणी केली आहे.

►► राष्ट्रीय कृषि विकास योजना - प्रति थेंब अधिक पिक:

- प्रधानमंत्री कृषि सिंचन योजना 'प्रति थेंब अधिक पिक' या सूक्ष्म सिंचन योजनेअंतर्गत पाण्याचा अधिक कार्यक्षमतेने वापर करून पाण्याच्या प्रत्येक थेंबाद्वारे जास्तीत जास्त उत्पादन या उद्देशाने राज्यात सन २०१५-१६ पासून राबविण्यात येत आहे.
- सन २०२२-२३ पासून केंद्र शासनाने प्रति थेंब अधिक पिक' योजना 'राष्ट्रीय कृषि विकास योजना अंतर्गत राबविण्याचा निर्णय घेतला आहे.
- सदर योजने अंतर्गत अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना ५५ टक्के आणि इतर शेतकऱ्यांना ४५ टक्के अनुदाने निकष असून क्षेत्राची मर्यादा पाच हेक्टर आहे.

►► कृषि यांत्रिकीकरण उपअभियान:

- घटणारे वहिती क्षेत्र, बैलांच्या संख्येत होणारी घट, मजुरांची अनुपलब्धता, मजुरीच वाढते दर, खरीप हंगामाचा कमी कालावधी, पीक लागवडीमधील विविधता, इत्यादीमुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांवर उपाययोजना म्हणून राज्यात कृषि यांत्रिकीकरण हे उपअभियान २०१७-१८ पासून राबविण्यात येत आहे.
- शेतकऱ्यांना सुधारीत कृषि औजार खरेदीसाठी अनुदान देणे आणि कृषि औजार बँका स्थापन करणे हे या उपअभियानाचे घटक आहेत.

►► कोरडवाहू क्षेत्र विकास कार्यक्रम:

- उद्दिष्ट - शेतीवर आधारीत उत्पन्नाच्या संधी निर्माण करून शेती व्यवसायातील जोखीम कमी करणे आणि नैसर्गिक तसेच विविध उपायांद्वारे निर्माण केलेल्या संसाधनांच्या क्षमतेचा जास्तीत जास्त वापर करून कोरडवाहू शेती शाश्वत करणे.

►► मृदा आरोग्य व्यवस्थापन आणि मृदा आरोग्य पत्रिका वितरण:

- मृदा आरोग्य अबाधित राखणे व जमिनीची उत्पादन क्षमता सुधारणे याकरीता एकात्मिक पोषक द्रव्ये व्यवस्थापनास प्रोत्साहन देण्यासाठी मृदा आरोग्य व्यवस्थापन आणि मृदा आरोग्य पत्रिका वितरण उपअभियान राबविण्यात येत आहे.

- याकरिता राज्यात ३२ मृदा चाचणी प्रयोगशाळांची स्थापना करण्यात आली आहे. या व्यतिरीक्त खाजगी मृदा चाचणी प्रयोगशाळांमध्ये देखील ही सुविधा उपलब्ध आहे.
- तसेच अमरावती, औरंगाबाद, नाशिक, पुणे व कोल्हापूर या पाच ठिकाणी खत नमुना तपासणी प्रयोगशाळा कार्यरत आहेत.
- या अंतर्गत मृदा आरोग्य स्थितीबाबत जागरूकता निर्माण करणे व मृदा आरोग्य सुधारण्यासाठी उपाययोजना सुचविण्याकरीता शेतकऱ्यांना मृदा आरोग्य पत्रिका वितरित करण्यात येत आहेत.

►► परंपरागत कृषि विकास योजना

योजनेची उद्दिष्टे

- (i) जमिनीचा कस वाढविणे व रसायनांचा वापर न करता सेंद्रीय शेतीद्वारे सकस अन्नधान्याचे उत्पादन करणे
- (ii) शेती व्यवसाय व्यवस्थापनामध्ये समूह केंद्रीत दृष्टिकोनाचा अंगिकार करून शेतकऱ्यांचे सक्षमीकरण करणे
- (iii) गुणवत्तेची हमी आणि
- (iv) शेती उत्पादनाच्या थेट विक्रीसाठी नाविन्यपूर्ण पद्धतींचा अवलंब या योजनेअंतर्गत २० हेक्टर जमीन असणाऱ्या समूहाला सलग तीन वर्षाकरीता लाभ दिला जातो.

►► पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर रोपवाटिका योजना:

- राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेअंतर्गत पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर रोपवाटिका योजना शेतकऱ्यांना रसायने विरहीत व निर्यात योग्य भाजीपाल्याचे उत्पादन घेण्यासाठी प्रोत्साहीत करण्याच्या उद्देशाने सन २०२०-२१ पासून राज्यात राबविण्यात येत आहे.
- सदर योजनेअंतर्गत किमान ०.४० हेक्टर जमीन व रोपवाटिका उभारणीसाठी पाण्याचा कायमस्वरूपी स्रोत असलेले शेतकरी पात्र आहेत.
- कृषि पदवीधारक महिला व त्यांचे गट तसेच भाजीपाला उत्पादक अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकरी व त्यांचे गट यांना योजनेच्या लाभाकरीता प्राधान्य देण्यात येत आहे.

►► विस्तार सुधारणांसाठी राज्य विस्तार कार्यक्रमांना सहाय्य:

- उद्देश - कृषि तंत्रज्ञान व्यवस्थापन संस्था (आत्मा) व्दारे शेतकऱ्यांपर्यंत तंत्रज्ञान पोहोचवून विस्तार प्रणाली शेतकरी संचलित आणि उत्तरदायी करणे.
- योजनेचे मुख्य घटक - प्रशिक्षण, कृषि प्रात्यक्षिके. शेतकरी शैक्षणिक सहली, शेतकरी गटांची निर्मिती व क्षमतावृद्धी, शेतीशाळा, शेतकरी गोष्टी, कृषि प्रदर्शन, शेतकरी मेळावा, शेतकरी मित्र, इत्यादी.

►► राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान:

- या अभियानाची मुख्य उद्दिष्टे क्षेत्र व उत्पादकतेचा विस्तार शाश्वत पद्धतीने करून तांदूळ, गहू, कडधान्ये, भरड तृणधान्ये आणि पोषक तृणधान्ये यांचे उत्पादन वाढविणे, वैयक्तिक शेत जमिनीची सुपीकता आणि उत्पादकता पुनर्स्थापित करणे आणि शेतकऱ्यांमधील आत्मविश्वास पुनर्स्थापित करण्याकरिता शेती अर्थव्यवस्था सुधारणे ही आहेत.

►► कृषि उन्नती योजना - बियाणे व लागवड साहित्य:

- या योजनेअंतर्गत ग्रामबीजोत्पादन कार्यक्रम आणि बियाणे प्रक्रिया केंद्र व साठवणूक गोदाम या दोन घटकांचा समावेश आहे.

अ. ग्रामबीजोत्पादन कार्यक्रम:

- महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळ यांचेमार्फत हा कार्यक्रम राज्यात सन २०१४-१५ पासून राबविण्यात येत आहे.
- सदर कार्यक्रमाअंतर्गत उत्पादन वाढीकरीता शेतकऱ्यांना प्रमाणित बियाणे किफायतशीर दरात उपलब्ध करून दिले जाते. तसेच प्रमाणित बियाणे उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रति शेतकरी एक एकर क्षेत्राकरीता तृणधान्ये पिकांसाठी ५० टक्के आणि कडधान्ये व तेलबिया पिकांसाठी ६० टक्के अर्थसहाय्य दिले जाते.

ब. बियाणे प्रक्रिया केंद्र व साठवणूक गोदाम:

- सुरुवात - सन २०१९-२०
- सन २०१९-२० ते २०२२-२३ मध्ये या योजने अंतर्गत ३४ प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत व पाच प्रकल्प प्रगतीपथावर आहेत.

►► पिकावरील कीड रोग-संनिरीक्षण व सल्ला प्रकल्प:

- हा ऑनलाईन प्रकल्प राज्यात राष्ट्रीय कृषि संशोधन संस्था व राज्यातील कृषि विद्यापीठांच्या सहकार्यातून राबविण्यात येत आहे.
- प्रकल्पाचा उद्देश -

 1. प्रमुख पिकांच्या कीड व रोगांचे सर्वेक्षण आणि कीड व रोगांचे व्यवस्थापनासाठी सल्ला देणे
 2. शेतकऱ्यांमध्ये कीड व रोगांच्या व्यवस्थापनाबाबत जागरूकता निर्माण करणे
 3. आपत्कालीन परिस्थितीत शेतकऱ्यांना अनुदान तत्वावर जैविक/रासायनिक किटकनाशकांचा पुरवठा करणे

- या प्रकल्पामध्ये तांदूळ, सोयाबीन, कापूस, तूर, हरभरा, मका, ज्वारी आणि ऊस या पिकांचा समावेश केला आहे.

►► राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान

- सुरुवात - २००५-०६
- मुख्य उद्देश-फलोत्पादनाखालील क्षेत्र व उत्पादकता वाढविणे व काढणी पश्चात व्यवस्थापन करणे.

►► महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अंतर्गत फळबाग लागवड योजना

- सदर योजना सन २०११-१२ पासून राज्याच्या ३४ जिल्ह्यांमध्ये सदर योजना राबविण्यात येत आहे.
- योजनेचा उद्देश - रोजगार हमी जॉब कार्ड धारक शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ करणे आणि रोजगार निर्मिती करणे.
- या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्याच्या स्वतःच्या लागवडीयोग्य किंवा पडीत शेतजमिनीत दोन हेक्टर क्षेत्रात फळबाग लागवड करता येते.
- लाभाध्याची निवड ग्रामसभेद्वारे केली जाते. मजूर म्हणून रोजगार हमी जॉब कार्ड धारक व्यक्तीची नेमणूक करणे या योजनेअंतर्गत अनिवार्य आहे.
- जिवीत फळझाडांच्या टक्केवारीनुसार अनुदानाची रक्कम लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात थेट जमा केली जाते.

►► भाऊसाहेब फुंडकर फळबाग लागवड योजना:

- महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत नोंदणी नसलेल्या शेतकऱ्यांसाठी १०० टक्के अनुदान असलेली भाऊसाहेब फुंडकर फळबाग लागवड योजना सन २०१८-१९ च्या खरीप हंगामापासून राज्यात राबविण्यात येत आहे.
- या योजनेची उद्दिष्टे -शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविणे, युवा शेतकऱ्यांसाठी रोजगार निर्मिती, पीक पद्धतीत बदल, उत्पन्नाचा शाश्वत स्रोत निर्माण करणे आणि कृषिप्रक्रिया उद्योगांसाठी कच्च्या मालाची उपलब्धता वाढविणे ही आहेत. या योजने अंतर्गत एकूण १६ बहुवार्षिक फळपिके रोपांच्या लागवडीचा समावेश आहे.
- आदिवासी कुटुंबांच्या परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवडीस प्रोत्साहन:
- योजनेचा उद्देश - आदिवासी कुटुंबांच्या संतुलित आहारामध्ये अ आणि क जीवनसत्वे आणि लोह यासारखी खनिजद्रव्ये समाविष्ट होण्याच्या दृष्टीने त्यांच्या वास्तव्याच्या ठिकाणी परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड करण्यास प्रोत्साहन देणे.
- कुपोषणाची समस्या भेडसावत असलेल्या ठाणे, पुणे, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव, अहमदनगर, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ, गडचिरोली, चंद्रपूर, पालघर आणि गोंदिया या १४ आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये ही योजना राबविण्यात येत आहे.

►► पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम:

- उद्दिष्ट - नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन करून शेतीची उत्पादकता वाढविणे.

मुख्यमंत्री शाश्वत कृषि सिंचन योजना:

- राज्यातील शेतकऱ्यांना शाश्वत सिंचनाची सोय उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने मुख्यमंत्री कृषि सिंचन योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे.
- राष्ट्रीय कृषि विकास योजना प्रति थेंब अधिक पीक या योजनेअंतर्गत अनुज्ञेय अनुदानाव्यतिरिक्त या योजनेमधून अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना २५ टक्के आणि इतर शेतकऱ्यांना ३० टक्के पूरक अनुदान देण्यात येत आहे.
- अटल भूजल योजना:
- ही योजना राज्यातील १३ जिल्ह्यातील ४२ तालुक्यातील १,३३९ ग्रामपंचायतीमधील १,४४० गावांमध्ये केंद्र शासन व जागतिक बँक अर्थसहाय्याने पाच वर्षांच्या कालावधीत राबविण्यात येत आहे.
- या योजनेमधून गावांमधील अल्प व अत्यल्प भूधारक आणि इतर शेतकऱ्यांना सूक्ष्म सिंचनासाठी अनुक्रमे २५ टक्के व ३० टक्के पूरक अनुदान देण्यात येत आहे.

►► डॉ. पंजाबराव देशमुख जैविक शेती अभियान:

- सेंद्रीय शेतीला उत्तेजन देण्याच्या उद्देशाने ही गट केंद्रीत (एकूण ५० एकर शेती असलेला २० ते ३० शेतकऱ्यांचा गट योजना राज्यात सन २०१९-२० पासून राबविण्यात येत आहे.
- या योजनेअंतर्गत प्रत्येक गटाला सलग तीन वर्षांसाठी लाभ दिला जातो. पहिल्या टप्प्यात विदर्भातील बुलढाणा, अकोला, वाशिम, अमरावती, यवतमाळ आणि वर्धा या आपद्ग्रस्त जिल्ह्यांचा या कार्यक्रमात समावेश करण्यात आला आहे.

►► मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषि व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (स्मार्ट) प्रकल्प:

- राज्याने मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषि व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (स्मार्ट) प्रकल्प जागतिक बँकेच्या अर्थसहाय्याने सन २०२०-२१ पासून सुरू केला आहे.
- या प्रकल्पाचा मुख्य उद्देश अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकरी व कृषि व्यावसायिक यांच्याकरीता सर्वसमावेशक कार्यक्षम मूल्यसाखळ्या विकसित करण्यास पाठबळ देणे हा आहे.
- एकूण प्रकल्प खर्च ₹२,१०० कोटी आहे.
- स्मार्ट प्रकल्पांतर्गत ३२ जिल्ह्यांतील ४२३ समुदाय आधारीत संस्थांचा प्रकल्प/उपप्रकल्प मंजूर करण्यात आले आहेत.
- 'स्मार्ट कॉटन' हा उपप्रकल्प राज्यातील १२ जिल्ह्यांमधील ४६५ गावांतील ५८,२८९ शेतकऱ्यांकरीता राबविण्यात येत आहे. या उपप्रकल्पातून स्वच्छ व एकजिनसी कापूस उत्पादन घेण्यात येत असून 'स्मार्ट कॉटन' या ब्रँड नावाने ऑनलाईन कापूस विक्री केली जाते.

►► नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प (हवामान-प्रतिरोधक शेती प्रकल्प पोक्रा):

- जागतिक बँकेच्या सहाय्याने नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प राज्याच्या निवडक जिल्ह्यांमध्ये हवामान-प्रतिरोधक शेती आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचा नफा वाढवण्यासाठी राबविण्यात येत आहे.
- सदर प्रकल्पाचा कालावधी सहा वर्षांसाठी सन २०२४ पर्यंत आहे
- हा प्रकल्प राज्यातील एकूण ५२२० गावांमध्ये राबविण्यात येत आहे.
- या प्रकल्पांतर्गत शेतकऱ्यांना व शेतकऱ्यांच्या उत्पादक संस्था / शेतकरी गट / स्वयंसहाय्यित गट यांना आर्थिक सहाय्य, मृद व जलसंधारणाची कामे, शेतशाळा, क्षमता वर्धन, कृषि हवामान सल्लागार सेवा इत्यादी बाबी समाविष्ट आहेत.
- दहा हजार शेतकरी उत्पादक संस्थांची निर्मिती व प्रोत्साहन:-
- ही योजना केंद्र शासन सन २०२०-२१ पासून राबवित आहे.

योजनेची उद्दीष्टे :-

1. शाश्वत उत्पन्न केंद्रीत शेतीच्या विकासासाठी सर्वांगीण सुविधा उपलब्ध करून देणे
2. संसाधनांचा कार्यक्षम, किफायतशीर आणि शाश्वत वापर याद्वारे शेतीची उत्पादकता वाढविणे
3. शेती व्यवसायाच्या व्यापक व्यवस्थापनासाठी नवीन शेतकरी उत्पादक संस्थांना पाच वर्ष सहाय्य करणे आणि
4. आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य व आत्मनिर्भर होण्यासाठी कृषि व्यवसाय कौशल्य विकसित करण्याकरिता क्षमतावर्धन करणे.

►► प्रधानमंत्री सूक्ष्म खाद्य उद्योग उन्नयन योजना

- ही योजना सन २०२०-२१ ते सन २०२४-२५ या पाच वर्षांच्या कालावधीत “एक जिल्हा एक उत्पादन” या संकल्पनेवर राबविण्यात येत आहे.
- या योजने अंतर्गत राज्यासाठी २२,२३४ सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योगांच्या सक्षमीकरणाचा लक्ष्यांक निर्धारित केला आहे.
- वैयक्तिक सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योगांना प्रकल्प रकमेच्या ३५ टक्के रक्कम पत संलग्न भांडवली अनुदान स्वरूपात प्रति घटक ₹ १० लाख रकमेच्या कमाल मर्यादित दिले जाते.

►► मुख्यमंत्री कृषि व अन्न प्रक्रिया योजना:

- राज्यात सन २०१७-१८ पासून पाच वर्षांसाठी मुख्यमंत्री कृषि व अन्न प्रक्रिया योजना राबविण्यात येत आहे.
- कृषि मालाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित प्रकल्पांना प्रोत्साहन देणे, निर्यातीस प्रोत्साहन देणे, कृषि

व अन्न प्रक्रिया उद्योगांसाठी कुशल मनुष्यबळ निर्माण करणे आणि ग्रामीण भागात लघु व मध्यम कृषि व अन्न प्रक्रिया उद्योगांच्या माध्यमातून रोजगारनिर्मिती करणे ही या योजनेची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत.

►► ग्राम कृषि विकास समितीची स्थापना:

- गावातील शेतीचा सर्वांगीण विकास, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा महत्तम वापर विविध योजना व प्रकल्प यामधून करावयाच्या कामांचा प्राधान्यक्रम निश्चित करणे यासाठी प्रत्येक गावामध्ये ग्राम कृषि विकास समितीची स्थापना करणे राज्याने अनिवार्य केले आहे.

►► ‘विकेल ते पिकेल’ अभियान:

- राज्यातील शेतकरी व ग्राहकांच्या मागण्या निर्धारित करण्याकरीता व शेतकऱ्यांना बाजारभावातील अनिश्चिततेमुळे होणाऱ्या हानीपासून संरक्षण देण्यासाठी राज्य शासनाने ऑक्टोबर २०२० पासून हे अभियान सुरु केले.
- विविध योजनांच्या कृति संगमाच्या माध्यमातून हे अभियान राबविण्यात येत आहे.

►► जिल्हा कृषि महोत्सव:

- शेतकऱ्यांना उत्पादनापासून ते प्रक्रियेपर्यंत कृषी क्षेत्रात विकसित नवीन तंत्रज्ञानाची ओळख करून देणे, प्रगतीशील शेतकरी, उद्योजक आणि शास्त्रज्ञ यांच्या अनुभवाची देवाणघेवाण करणे आणि पुरवठा साखळी विकसित करून थेट विपणन संबंध विकसित करण्याची संधी निर्माण करणे या उद्देशाने ही योजना सुरु करण्यात आली आहे.
- सदर योजना ३४ जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत असून त्यासाठी प्रति जिल्हा १२० लाख तरतूद आहे.
- कृषि प्रदर्शन, परिसंवाद कार्यशाळा, धान्य महोत्सव थेट विपणन, खरेदीदार विक्रेते संमेलन, शेतकऱ्यांचा सत्कार, इत्यादी या योजनेचे प्रमुख घटक आहेत.

►► हळद संशोधन आणि प्रक्रिया धोरण: मा. बाळासाहेब ठाकरे हरिद्रा (हळद) संशोधन व प्रशिक्षण केंद्र

- भारत हा हळदीचा सर्वात मोठा उत्पादक आणि ग्राहक आहे.
- देशातील हळदीखालील क्षेत्रापैकी सुमारे २५ टक्के क्षेत्र राज्यात आहे.
- हळदीच्या उत्पादन, प्रक्रिया, विपणन आणि निर्यात यामध्ये येणा-या अडचणीवर मात करण्याकरीता शेतकऱ्यांना मदत करण्यासाठी राज्यात हळद संशोधन आणि प्रक्रिया धोरण ‘२०२२-२०२७’ सप्टेंबर २०२२ मध्ये जाहीर करण्यात आले.

- या धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी हिंगोली जिल्ह्यातील वसमत येथे मा. बाळासाहेब ठाकरे हरिद्रा (हळद) संशोधन व प्रशिक्षण केंद्र उभारण्यात येत आहे. या केंद्राच्या स्थापनेसाठी राज्य शासनाने रु.१०० कोटी मंजूर केले आहेत.

▶▶ आंतरराष्ट्रीय भरडधान्ये वर्ष २०२३ :

- भरडधान्ये (पौष्टिक तृणधान्ये) पिकांच्या कमी मागणीमुळे या पिकांच्या क्षेत्र व उत्पादनात सातत्याने घट होत आहे. सुमारे २० वर्षांपूर्वी या पिकांखालील क्षेत्र ७२.३० लाख हेक्टर व उत्पादन ५३.१६ लाख मे टन होते तर सन २०२१-२२ मध्ये या पिकांखालील क्षेत्र २३.०७ लाख हेक्टर व उत्पादन २२.६९ लाख मेट्रिक टन झाले.
- भरडधान्ये/ पौष्टिक तृणधान्यांच्या उत्पादन वाढीसाठी 'महाराष्ट्र मिलेट मिशन राबविण्यात येत आहे. तर भरडधान्यांच्या वापरात वाढ होण्यासाठी त्यांच्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यात येत आहे.
- तसेच पौष्टिक तृणधान्य विशेष महिना (मिलेट ऑफ द मन्थ), 'शेत तिथे पौष्टिक तृणधान्य' अशा नाविन्यपूर्ण संकल्पना देखील राबविण्यात येत आहेत.

संलग्न कार्ये

- पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय आणि वनोत्पादन हे शेती पूरक व्यवसाय आहेत.

पशुसंवर्धन

▶▶ पशुगणना

- पशुगणना २०१९ नुसार सुमारे ३.३१ कोटी पशुधनासह राज्य देशात सातव्या क्रमांकावर व ७.४३ कोटी कुक्कुटादी पक्षांसह पाचव्या क्रमांकावर आहे.

▶▶ कृत्रिम रेतन

- पुणे, नागपूर व औरंगाबाद येथील गोठीत वीर्य प्रयोगशाळांमध्ये वीर्य नळ्या तयार केल्या जातात आणि ३४ जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रामार्फत पशुवैद्यकीय संस्थांना वितरीत केल्या जातात.

▶▶ राष्ट्रीय कृत्रिम रेतन कार्यक्रम

- उच्च अनुवांशिक गुणवत्तेचे वळू वीर्य वापरून गाई आणि म्हशींच्या अनुवांशिक उन्नतीच्या उद्देशाने राज्यातील ३२ जिल्ह्यांमध्ये (कोल्हापूर वगळता) राष्ट्रीय कृत्रिम रेतन कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे.

▶▶ राष्ट्रीय गोकुळ अभियान

- राष्ट्रीय गोकुळ अभियान राज्यामध्ये सन २०१४-१५ पासून खालील उद्दिष्टांसह राबविण्यात येत आहे.
- गायी व म्हशींच्या देशी जातीचा विकास आणि संवर्धन
- रोगमुक्त उच्च अनुवांशिक गुणवत्ता असणाऱ्या गायी व म्हशींची संख्या वाढवून दुधाचे उत्पादन व गायी व म्हशींची उत्पादकता वाढविणे आणि रोग प्रसार नियंत्रण
- उच्च अनुवांशिक गुणवत्तेचे जनन पेशी द्रव्य वापरून कृत्रिम रेतन किंवा नैसर्गिक सेवेद्वारे सर्व प्रजननक्षम गायी व म्हशींना सुनियोजित प्रजनन धोरणांतर्गत समाविष्ट करणे
- शेतकऱ्यांच्या दारी दर्जेदार कृत्रिम रेतन सेवेची व्यवस्था उपलब्ध करून देणे.

▶▶ राष्ट्रीय पशुधन अभियान

- केंद्र शासनाने सन २०१४-१५ पासून सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांकरिता शेळी, मेंढी, कुक्कुट, डुक्कर, पशुधन विमा, खाद्य व चारा विकास, कोशल्य विकास, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि पशुसंवर्धन विस्तार कार्य या संबंधित विविध योजना एकत्रित करून राष्ट्रीय पशुधन अभियान सुरू केले.
- सन २०२१-२२ पासून राष्ट्रीय पशुधन अभियानाची सुधारीत करून पुनर्रचना करण्यात आली आहे.
- सुधारित अभियानाचा उद्देश रोजगार निर्मिती, उद्योजकता विकास, प्रति पशु उत्पादकता वाढवणे आणि असंघटित क्षेत्रांमध्ये उत्पादित होण्याच्या उत्पादनांना विक्री करिता संघटित क्षेत्राशी जोडणे हा आहे. पुनर्रचित राष्ट्रीय पशुधन अभियानाची पशुधन व कुक्कुट प्रजाती विकास, पशु खाद्य व वैरण विकास आणि नाविन्यपूर्ण योजना व विस्तार अशी तीन उप अभियाने आहेत.

▶▶ पशुधन विमा योजना

- पशुधन विमा योजना राज्यात सन २००६-०७ पासून महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळामार्फत राबविण्यात येत आहे. पशुंचा नैसर्गिक आपत्ती, अपचात अथवा रोगामुळे झालेल्या आकस्मिक मृत्यूमुळे होणाऱ्या नुकसानीपासून पशुधारकांना संरक्षण देणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे.

▶▶ राष्ट्रीय पशु रोग नियंत्रण कार्यक्रम

- लाळ्या खुरकुत आणि ब्रुसेलोसीस या रोगांवर सन २०२४-२५ पर्यंत प्रभावी नियंत्रण आणण्यासाठी आणि सन २०२९-३० पर्यंत त्यांचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी राष्ट्रीय पशु रोग नियंत्रण कार्यक्रम राज्यात सन २०१९-२० पासून राबविण्यात येत आहे.

► लम्पी स्कीन डिसीस

- राज्यात सन २०२०-२१ पासून लम्पी स्कीन डिसीसचा प्रादुर्भाव झाला आहे.
- राज्यात लम्पी स्कीन डिसीसचा प्रादुर्भाव मर्यादित राखण्यासाठी प्राण्यांमधील संक्रामक व सांसर्गिक रोगास प्रतिबंध व नियंत्रण कायदा २००९ लागू करण्यात आला, संसर्गजन्य रोगांचे शास्त्रोक्त पद्धतीने व्यवस्थापन करून आर्थिक नुकसान कमी करण्यासाठी राज्य, विभाग आणि जिल्हास्तरीय कृतीदलांची स्थापना करण्यात आली आहे.
- विदर्भ व मराठवाडा विभागातील दुधाचे उत्पादन वाढविण्यासाठी विशेष प्रकल्प
- राज्य शासनाने राष्ट्रीय दुधविकास मंडळ व मदर डेअरी फ्रूट अँड व्हेजिटेबल प्रा. लिमिटेड यांच्या संयुक्त विद्यमाने विदर्भ व मराठवाडा जिल्ह्यातील अकोला, अमरावती, बुलढाणा, चंद्रपूर, जालना, लातूर, नागपूर, नांदेड, उस्मानाबाद, वर्धा व यवतमाळ या ११ जिल्ह्यांमध्ये दूध उत्पादन वाढविण्यासाठी विशेष प्रकल्प सुरू केला आहे.
- या प्रकल्पांतर्गत वैरण विकास कार्यक्रम राबविणे, दर्जेदार पशुखाद्य पुरविणे, पशुखाद्य पूरक आहार (खनिज मिश्रण) पुरविणे तसेच शेतकऱ्यांच्या दारात कृत्रिम रेतन सेवा, लसीकरण, गोचिड व गोमाश्यांचे निर्मूलन, वंध्यत्व व उपचार शिबिरे इत्यादी पशुवैद्यकीय सेवा समाविष्ट आहेत.

► मुख्यमंत्री पशु आरोग्य योजना

- राज्यातील ग्रामीण भागांमध्ये अतिदुर्गम, डोंगराळ व आदिवासी गावांमध्ये पशु वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून देण्याकरिता फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने स्थापित करणे हा मुख्यमंत्री पशु आरोग्य योजनेचा उद्देश आहे.
- या फिरत्या पशुवैद्यकीय दवाखान्यांद्वारे शेतकरी/पशुपालकांना त्यांच्या दारात पशु आरोग्य सेवा उपलब्ध झाली आहे. प्रतिबंधात्मक लसीकरण, कृत्रिम रेतन या सेवा तसेच पशुंचा आहार, आरोग्याबाबत मार्गदर्शन आणि विविध योजनांची माहितीदेखील या दवाखान्यांद्वारे पुरविण्यात येते. माहे नोव्हेंबर २०२२ अखेर एकूण ७३ फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने कार्यरत असून या सेवेसाठी कॉल सेंटर स्थापित केले आहे.

► राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना

- भटक्या जमाती प्रवर्गातील लाभधारकांना मेंढीपालनासाठी प्रोत्साहन देण्याचा राजे यशवंतराव होळकर महामेष या योजनेचा उद्देश आहे.

- या योजनेअंतर्गत मेंढी गट (२० मादी + एक नर) वाटप, सुधारीत प्रजातीचे नर मेंढ्यांचे वाटप, मेंढी पालनासाठी पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे व संतुलित खाद्य उपलब्ध करून देणे या बाबींसाठी ७५ टक्के अनुदान आणि कुट्टी केलेल्या हिरव्या चान्याचा मुरघास बनवण्याकरिता गासड्या बांधण्याचे यंत्र खरेदी करणे व पशुखाद्य कारखाने उभारणे यासाठी ५० टक्के अनुदान देण्यात येते.

कुक्कुट विकास

- राज्यामध्ये औरंगाबाद, कोल्हापूर, नागपूर व पुणे येथे मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रांची स्थापना खालील उद्देशाने करण्यात आली आहे.
- सुधारीत जातीची कुक्कुट पिल्ले, तलंगा व उबवणुकीची अंडी यांचे उत्पादन करणे आणि शेतकऱ्यांना शासन मान्य दराने विक्री करणे
- सुधारित जातीची एक दिवसीय कुक्कुट पिल्ले, अंडी, नर-मादी पक्ष्यांचे व तलंगांचे लाभार्थ्यांना विविध योजनेअंतर्गत वाटप करण्याची व्यवस्था करणे
- ग्रामीण भागात कुक्कुट पालन व्यवसाय करण्यासाठी सुधारित जातीच्या पक्ष्यांचा पुरवठा करणे
- शेतकरी, महिला स्वयंसहाय्य गट, सुशिक्षित बेरोजगार युवक, विद्यार्थी, इत्यादिना कुक्कुटपालन व्यवसायासाठी प्रशिक्षण देणे
- शेतकऱ्यांना तांत्रिक सल्ला देणे व कुक्कुट पालन व्यवसाय करण्यास प्रोत्साहित करणे.

स्वयं प्रकल्प

- राज्यातील १६ आदिवासी जिल्ह्यांतील अनुसूचित क्षेत्रातील अंगणवाड्यांमधील मुलांच्या आहारामध्ये अंड्यांचा समावेश करण्यासाठी पुरवठा करणे व स्वयंरोजगारनिर्मिती करणे यासाठी सन २०१७-१८ पासून हा प्रकल्प राबविण्यात येत आहे.
- या प्रकल्पांतर्गत लाभार्थ्यांना चार आठवडे वयाचे ४५ कुक्कुट पक्षी वाटप करण्याकरिता १०४ पक्षी संगोपन केंद्रे स्थापन करणे हा या प्रकल्पाचा उद्देश आहे.
- उत्पन्नाचा कायमस्वरूपी व प्रभावी स्रोत उपलब्ध होण्याच्या उद्देशाने पुरविलेल्या ४५ पक्ष्यांचे गट घरगुती पद्धतीने अंडी उबवून १०० पक्ष्यांपर्यंत वाढविण्यास लाभार्थ्यांना प्रोत्साहीत केले जाते.

► प्रमुख पशुधन उत्पादने

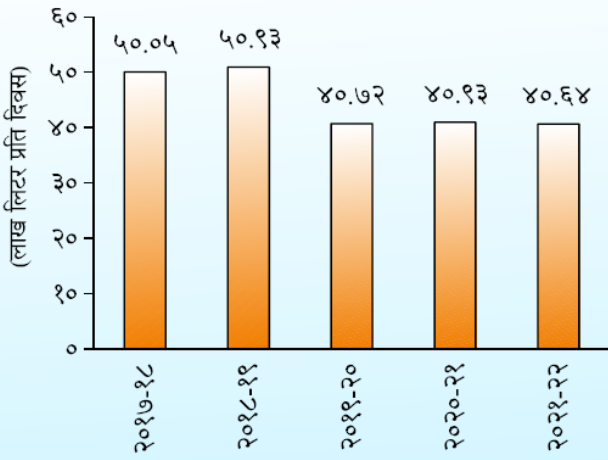
- सन २०२०-२१ मध्ये महाराष्ट्र मांस उत्पादन करणारे पहिल्या क्रमांकाचे (१२.६ टक्के हिस्श्यासह) राज्य होते. दूध उत्पादनात राज्याचा सहावा क्रमांक असून राष्ट्रीय स्तरावरील प्रतिदिन दरडोई

४२७ ग्रॅम उपलब्धतेच्या तुलनेत राज्यात दुधाची उपलब्धता प्रतिदिन दरडोई ३०५ ग्रॅम आहे. अंडी उत्पादनात राज्याचा पाचवा क्रमांक असून राज्यात अंडी उपलब्धता प्रतिवर्ष दरडोई ५२ आहे, तर राष्ट्रीय स्तरावर हे प्रमाण प्रतिवर्ष दरडोई ९८ आहे.

दुग्धविकासा

- दुध व्यवसाय हा कृषि पूरक व्यवसाय असून त्यात ग्रामीण कुटुंबांच्या पोषण मुल्यांचा स्तर उंचावण्याबरोबरच अतिरिक्त उत्पन्न व रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याची क्षमता आहे.

आलेख ७.१२: सहकारी व शासकीय दुग्धशाळांकडून सरासरी दैनिक दूध संकलन

वने

- राज्याचे एकूण वनक्षेत्र मार्च, २०२२ अखेर ६१,९०७.०८ चौ. किमी असून ते राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या २०.१ टक्के आहे.
- भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०२१ नुसार राज्याचे वनाच्छादन ५०,७९८ चौ किमी असून ते भारताच्या वनस्थिती अहवाल, २०१९ नमूद केलेल्या वनाच्छादनाच्या तुलनेत २० चौ किमीने वाढलेले आहे.
- राष्ट्रीय वन धोरण, १९८८ नुसार निश्चित केलेले वनाच्छादनाचे प्रमाण भौगोलिक क्षेत्राच्या ३३ टक्के निश्चित केले असून त्या तुलनेत राज्याचे वनाच्छादनाचे प्रमाण १६.५% आहे.

वृक्षाच्छादन

- अभिलिखित वनक्षेत्राच्या बाहेरील एक हेक्टर पेक्षा कमी क्षेत्रफळ असलेले वृक्ष खंड हे वृक्षावरण / वृक्षाच्छादन होत. भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०२१ नुसार १२,१०८ चौ. किमी वृक्षाच्छादनासह देशात राज्य प्रथम क्रमांकाचे राज्य आहे.

वन्यजीव, राष्ट्रीय उद्याने आणि अभयारण्ये

- वन्यजीवांचे संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी राज्यात सहा राष्ट्रीय उद्याने, ५० अभयारण्ये, ३ रामसर स्थळे आणि २३ संवर्धित राखीव क्षेत्रे आहेत.
- राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरण यांच्यामार्फत दर चार वर्षांनी व्याघ्र गणना करण्यात येते.
- भारतातील वाघांची स्थिती २०१८ च्या अहवालानुसार राज्यातील वाघांची अंदाजित संख्या ३१२ होती तर सन २०१४ मध्ये १९० होती.

वृक्ष लागवड

- वृक्ष लागवड कार्यक्रमाची अंमलबजावणी राज्यात मुख्यतः वनविभाग, महाराष्ट्र वनविकास महामंडळ व सामाजिक वनीकरण संचालनालयामार्फत करण्यात येते. वृक्ष लागवडीसाठी सन २०२१-२२ मध्ये ₹३४९.४२ कोटी खर्च करण्यात आला.

सामाजिक वनीकरण

- सामाजिक वनीकरणाच्या विविध योजना राज्यात राबविण्यात येत आहेत. यामध्ये सामुदायिक जमिनीवर तसेच रस्ते / रेल्वे / कालवे, इत्यादींच्या कडेला रोपे लावली जातात. तसेच विविध संस्था, ग्रामपंचायती आणि व्यक्तींना वृक्षारोपणासाठी रोपे पुरविली जातात.

संत तुकाराम वनग्राम योजना

- अवैध वृक्षतोड, अतिक्रमण इत्यादींपासून जंगलाचे संरक्षण करण्यासाठी, तसेच जंगल आणि वन्यजीवांच्या महत्वाबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी संत तुकाराम वनग्राम योजना सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत १५,५०० गावांमध्ये १२.०८१ संयुक्त वन व्यवस्थापन समित्या स्थापन करण्यात आल्या आहेत. या समित्या २७.०४ लाख हेक्टर वनक्षेत्राचे व्यवस्थापन करतात.

कांदळवन संवर्धन

- भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०२१ नुसार राज्यात ३२४ चौ. किमी क्षेत्रावर कांदळवनाचे आच्छादन असून ते भारताचा वनस्थिती अहवाल २०१९ मध्ये नमूद केलेल्या आच्छादनाच्या तुलनेत चार चौ. किमीने वाढले आहे.
- कांदळवन संवर्धन करण्यासाठी, वन संरक्षण कायदा १९२७ च्या कलम २० अंतर्गत ११,५४८ हेक्टरपेक्षा जास्त कांदळवनाला राखीव बने म्हणून घोषित केले आहे.
- पालघर, ठाणे, रायगड, रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील १४५ पेक्षा जास्त गावांचा समावेश असलेल्या राज्याच्या संपूर्ण

किनारपट्टीवरील स्थानिक समुदायांच्या सहभागासह कांदळवन संवर्धन व उपजीविकेची साधने निर्मिती योजना सन २०१७ पासून राज्यात राबविण्यात येत आहे.

- या योजनेअंतर्गत खेकडा पालन शेती, पिंज-यातील मत्स्य शेती, कालव व शिपल्यांची शेती शोभेच्या माशांची पैदास, इको टुरिझम आणि कांदळवन लागवड या प्रकारचे उपजीविकेचे उपक्रम विकसित करण्याकरिता शासनाने सन २०२२-२३ मध्ये ₹१५.८० कोटी निधी मंजूर केला आहे.

उद्योग

- गुंतवणुकीस अनुकूल धोरण, व्यवसायासाठी सुलभ वातावरण आणि कुशल मनुष्यबळासह उत्कृष्ट पायाभूत सुविधांची उपलब्धता यामुळे राज्यात वाहने व वाहनांचे घटक, इलेक्ट्रॉनिक प्रणाली संरचना व उत्पादन रत्ने व आभूषण, माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानाधारित सेवा, औषधे व रसायने, अभियांत्रिकी, वस्त्रोद्योग, इत्यादी विविध क्षेत्रातील उद्योगांना राज्याने आकर्षित केले आहे.
- राज्यात औद्योगिक पार्क, आयटी पार्क, लॉजिस्टिक पार्क, भव्य वस्त्रोद्योग केंद्र, स्मार्ट औद्योगिक शहरे, प्लग-अंड-प्ले पायाभूत सुविधा, औद्योगिक समुहांना दळणवळण सुविधा, स्टार्टअपसाठी इनक्यूबेटर केंद्रे इत्यादी विकसित करण्यात आले आहेत.

॥ औद्योगिक धोरण, २०१९

- दि. १ एप्रिल २०१९ पासून औद्योगिक धोरण २०१९ राज्यात राबविण्यात येत आहे.

धोरणाची उद्दिष्टे

- व्यवसायाकरीता पोषक वातावरण निर्माण करून औद्योगिक गुंतवणूक आकर्षित करण्यात राज्याचे आघाडीचे स्थान अबाधित राखणे
- प्रामुख्याने सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना प्रोत्साहन देऊन रोजगार निर्मितीची उच्च पातळी कायम ठेवणे
- सर्वसमावेशक, प्रादेशिकदृष्ट्या संतुलित आणि पर्यावरणदृष्ट्या शाश्वत वाढीस प्रोत्साहन देणे

काही प्राधान्य क्षेत्रे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- इलेक्ट्रीक वाहने (उत्पादन, पायाभूत सुविधा व देखभाल)
- उद्योग ४.० (कृत्रिम बुद्धिमत्ता, त्रिमितीय छपाई, इंटरनेट ऑफ थिंग्स व रोबोटिक्स, नॅनो तंत्रज्ञान)
- एकात्मिक माहिती केंद्र संकुले

- वस्त्रोद्योग यंत्रसामग्री उत्पादन
- कृषि व अन्नप्रक्रिया घटक
- माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानाधारित सेवा
- इलेक्ट्रॉनिक प्रणाली संरचना व उत्पादन आणि सेमीकंडक्टर फॅब्रिकेशन

॥ महाराष्ट्र इलेक्ट्रीक व्हेईकल प्रोत्साहन धोरण, २०१८

- फेब्रुवारी २०१८ मध्ये जाहीर करण्यात आलेल्या महाराष्ट्र इलेक्ट्रीक व्हेईकल प्रोत्साहन धोरण २०१८ अंतर्गत पाच इलेक्ट्रीक वाहन उत्पादन घटक आणि एका बॅटरी उत्पादन घटकाकडून ₹ ८,४२० कोटी प्रस्तावित गुंतवणुकीचे व ९,५०० अपेक्षित रोजगार निर्मितीचे प्रस्ताव प्रगतीपथावर आहेत.
- राज्य शासनाने जुलै २०२१ मध्ये सुधारीत महाराष्ट्र इलेक्ट्रीक वाहन धोरण, २०२१ जाहीर केले आहे.
- इलेक्ट्रीक वाहन उत्पादक कारखाने आणि अनुषंगिक संशोधन व विकास सुविधा उभारण्यासाठी प्रोत्साहने देऊन इलेक्ट्रीक वाहन उत्पादन आणि संशोधन व विकास परिसंस्था विकसित करण्यासाठी राज्यात गुंतवणूक आकर्षित करणे हे धोरणाचे उद्दिष्ट आहे.
- तसेच राज्यामध्ये अॅडव्हान्स केमिस्ट्री सेल बॅटरीच्या निर्मितीसाठी सन २०२३ पर्यंत किमान एक गिगाफॅक्टरी आकर्षित करण्याचेही उद्दिष्ट आहे.

राज्यातील औद्योगिक गुंतवणूक

- उदारीकरणाचे धोरण अंगिकारल्यापासून (ऑगस्ट १९९१) राज्यात नोव्हेंबर २०२२ पर्यंतच्या कालावधीत ११७,४८,६४८ कोटी गुंतवणुकीसह २१,४४२ प्रकल्पांना मान्यता देण्यात आली.

मॅग्नेटिक महाराष्ट्र २.०

- गुंतवणूक आकर्षित करणे आणि रोजगार निर्मितीच्या उद्देशाने राज्यात जून २०२० मध्ये मॅग्नेटिक महाराष्ट्र २.० कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला.
- जून २०२० ते डिसेंबर २०२२ पर्यंत राज्याने २,७४,२०२ कोटी गुंतवणुकीसह सुमारे ४.२७ लाख अपेक्षित रोजगार निर्मितीची क्षमता असलेल्या १२४ प्रकल्पांचे सामंजस्य करार केले. एकूण प्रस्तावित गुंतवणुकीमध्ये नवीकरणीय ऊर्जा, माहिती तंत्रज्ञान आणि स्टील उत्पादन या क्षेत्रातील गुंतवणुकीचा हिस्सा सुमारे ७० टक्के आहे.

विशाल प्रकल्प

- सन २००५ पासून राज्यात विशाल प्रकल्प धोरण राबविण्यात येत आहे. राज्यात माहे सप्टेंबर २०२२ पर्यंत ₹६,११,२७१ कोटी प्रस्तावित गुंतवणुकीसह ६.७२ लाख अपेक्षित रोजगार निर्मितीच्या ७३८ विशाल प्रकल्पांना मंजुरी देण्यात आली.

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम

- वस्तुनिर्माण आणि सेवा पुरविणाऱ्या उपक्रमांचे त्यांच्या वार्षिक उलाढाल तसेच वस्तुनिर्माण उपक्रमाकरिता यंत्रसामग्रीतील गुंतवणूक व सेवा पुरविणाऱ्या उपक्रमाकरिता साधन सामग्रीचे मूल्य यावर आधारित सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम असे वर्गीकरण करण्यात आले आहे.

उद्यम नोंदणी पोर्टल

- सुरुवात- १ जुलै २०२०
- सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांना सुलभ व्यवसायाकरीता कायमस्वरूपी नोंदणी क्रमांक देण्यासाठी केंद्र शासनाने उद्यम नोंदणी पोर्टल सुरू केले.

शेट विदेशी गुंतवणूक

राज्य	शेट विदेशी गुंतवणूक (२०२१-२२) (कोटी रुपये)
महाराष्ट्र	११४९६४
तामिळनाडू	२२३९६
तेलंगाना	११९६४
कर्नाटक	४१६७८
गुजरात	२६८६६

महाराष्ट्रातून निर्यात

- औद्योगिक धोरण, २०१९ नुसार, निर्यातीस प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य शासनाने महाराष्ट्र निर्यात प्रचालन परिषद स्थापन केली आहे.
- केंद्र शासनाने एक जिल्हा एक उत्पादन ही योजना सुरू केली आणि प्रत्येक जिल्ह्याला उद्योन्मुख निर्यात केंद्र बनवण्यासाठी राज्य शासनाने जिल्हा निर्यात प्रचालन परिषदांची स्थापन केली
- रत्ने व आभूषणे, पेट्रोकेमिकल्स, अभियांत्रिकी वस्तू, धातू व धातू उत्पादने, औषधी व औषधी द्रव्ये, कापड व तयार कपडे, शेतमालावर आधारित उत्पादने आणि प्लास्टिक व प्लास्टिकच्या वस्तू ही राज्यातून निर्यात केलेली प्रमुख उत्पादने आहेत.

माहिती तंत्रज्ञान संकुले

- महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, सिडको व सॉफ्टवेअर टेक्नॉलॉजी पार्क ऑफ इंडिया यांनी राज्यात सार्वजनिक माहिती तंत्रज्ञान संकुल विकसित केली आहेत.
- सुमारे १८,००० कोटी रुपये गुंतवणूक व सुमारे २.७ लाख रोजगारासह राज्यात एकूण ३७ सार्वजनिक माहिती तंत्रज्ञान संकुले कार्यरत आहेत.

- माहिती तंत्रज्ञान उद्योगासाठी जागतिक दर्जाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण व्हाव्यात यासाठी खाजगी क्षेत्रास सहभागी करून घेण्यात आले आहे.
- खाजगी माहिती तंत्रज्ञान संकुले पुणे (२०३), मुंबई शहर व मुंबई उपनगर (१८६), ठाणे (१७२), नागपूर (५) नाशिक (५), औरंगाबाद (४), वर्धा (१) आणि रायगड (१) या जिल्ह्यांमध्ये आहेत.

दिल्ली-मुंबई औद्योगिक कॉरिडॉर

- दिल्ली-मुंबई औद्योगिक कॉरिडॉर हा दिल्ली आणि मुंबई दरम्यानचा नियोजित औद्योगिक विकास प्रकल्प आहे.
- या प्रकल्पांतर्गत औरंगाबाद जिल्ह्यातील शेंद्रा-बिडकीन औद्योगिक क्षेत्र आणि रायगड जिल्ह्यातील दिधी बंदर औद्योगिक क्षेत्र यांचा समावेश आहे.
- दिल्ली-मुंबई औद्योगिक कॉरिडॉर प्रकल्पाचा भाग असलेल्या ४,००० हेक्टर क्षेत्रात वसलेल्या औरंगाबाद औद्योगिक शहराचा (ऑरिक) सुनियोजित आणि हरित स्मार्ट औद्योगिक शहर म्हणून विकास केला जात आहे. ऑरिकमधून १५ वर्षांत तीन लाखांहून अधिक रोजगार निर्मिती अपेक्षित आहे.

औद्योगिक समूह विकास कार्यक्रम

- सूक्ष्म व लघु उद्योग उपक्रमांच्या सर्वांगीण विकासाकरिता राज्यात औद्योगिक समूह विकास कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे.
- या कार्यक्रमा अंतर्गत तंत्रज्ञान तसेच कौशल्य व दर्जात सुधार, क्षमता वर्धन, पणन सुविधा, भांडवल उपलब्धता, पायाभूत सुविधा निर्मिती/ अद्ययावतीकरण, सामाईक सुविधा केंद्रांची उभारणी, इत्यादी बाबी हाताळण्यात येत आहेत.
- अनुदानाच्या स्वरूपात केंद्र शासन ७० ते ९० टक्के वित्तीय सहाय्य देते.

महाराष्ट्र उद्योग, व्यापार व गुंतवणूक सुविधा कक्ष (मैत्री)

- राज्य शासनाने राज्यातील गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि व्यावसायिक भागीदारी सुलभ करण्यासाठी महाराष्ट्र उद्योग, व्यापार व गुंतवणूक सुविधा कक्ष (मैत्री) हे ऑनलाईन वन स्टॉप शॉप स्थापन केले आहे.
- अस्तित्वात असलेल्या आणि संभाव्य गुंतवणुकदारांना गुंतवणूक प्रक्रियेबद्दल सर्वसमावेशक माहिती मिळणेबाबत सेवा उपलब्ध करून देऊन गुंतवणुकीसंबंधी सर्व माहितीसाठी समाशोधन केंद्र म्हणून मैत्री कक्ष कार्य करते.
- शेट विदेशी गुंतवणुकीच्या सर्व प्रस्तावांसाठी आणि ₹५० कोटी किंवा त्याहून अधिक गुंतवणूक असलेल्या नवीन औद्योगिक

घटकांसाठी मैत्री कक्षामार्फत राज्याने महा परवाना ही एकल परवानगी प्रणाली सुरू केली आहे.

- मैत्री कक्षामार्फत १५ विभागांकडून देण्यात येणाऱ्या एकूण ११९ सेवा एकाच ठिकाणी आणल्या आहेत.

सामूहिक प्रोत्साहन योजना

- समतोल प्रादेशिक विकासासाठी प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि औद्योगिकदृष्ट्या कमी विकसित भागात उद्योगांचा प्रसार व्हावा याकरिता या भागातील नवीन किंवा विस्तारीत उद्योग घटकांसाठी राज्य शासन सामूहिक प्रोत्साहन योजना राबवित आहे.
- सन १९६४ मध्ये योजना सुरू झाल्यापासून या योजनेमध्ये वेळोवेळी सुधारणा करण्यात आल्या आहेत.
- सामूहिक प्रोत्साहन योजना - २०१९ अंतर्गत पात्र असलेले खाजगी क्षेत्रातील, राज्य सार्वजनिक संयुक्त क्षेत्रातील आणि सहकारी क्षेत्रातील उद्योग घटक प्रोत्साहन देण्यासाठी विचारात घेतले आहेत.

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ

- महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ ही राज्य शासनाची प्रमुख औद्योगिक पायाभूत सुविधा विकास संस्था आहे.
- महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने औद्योगिक क्षेत्रे, विशेष आर्थिक क्षेत्रे, सिल्वर झोन विकसित केले आहेत तसेच माहिती तंत्रज्ञान, जैव-तंत्रज्ञान, वाईन (द्राक्ष प्रक्रिया) व रत्ने या करिता विशेष संकुले विकसित केली आहेत.
- ३१ डिसेंबर २०२२ पर्यंत महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने २९० औद्योगिक क्षेत्रे निर्माण केली असून, त्यापैकी १४३ मोठी औद्योगिक क्षेत्रे, १०८ लहान औद्योगिक क्षेत्र व ३९ ग्रोथ सेंटर्स आहेत.

महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्था

- आर्थिक विकासासाठी गती देऊन रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यासाठी जैव तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, इंटरनेट ऑफ थिंग्ज, स्वच्छ ऊर्जा इत्यादी उद्योगांमध्ये नाविन्यपूर्ण उपाय योजण्यासाठी उद्योजकांना प्रोत्साहीत करणे तसेच पारंपरिक क्षेत्रांमध्ये सुधारणा करणे हे महाराष्ट्र राज्य नाविन्यपूर्ण स्टार्ट अप धोरण, २०१८ चे उद्दिष्ट आहे.

महाराष्ट्र राज्य नाविन्यपूर्ण स्टार्ट अप धोरण, २०१८ चा समग्र दृष्टीकोन :-

- व्यवसाय इनक्युबेटरचे जाळे तयार करणे.
- विद्यार्थ्यांमध्ये उद्योजक विचारांची जोपासना करणे,
- संबंधित हितभागधारकांना एकत्रित करणे,
- नियामक वातावरण सुलभ करणे आणि धोरणात्मक गुंतवणूक करणे.

- या धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्था ही प्रमुख संस्था आहे.
- महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्थेचे काही उपक्रम पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. जून २०१८ पासून दरवर्षी महाराष्ट्र स्टार्टअप सप्ताह आयोजित केला जात असून दरवर्षी नाविन्यपूर्ण उपाय योजणाऱ्या २४ स्टार्टअपना प्रत्येकी ₹१५ लाख रकमेचा कार्यदिश वितरीत केला जातो.
2. स्टार्टअप आणि सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांसाठी महाराष्ट्र डिफेन्स अँड एरोस्पेस व्हेचर फंड (₹३० कोटी), महाराष्ट्र सोशल व्हेचर फंड (₹१२० कोटी) आणि अनुसूचित जाती / अनुसूचित जमातीतील उद्योजकांसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर फंड (₹८० कोटी) या उपक्रम निधीद्वारे ₹५०० कोटीहून अधिक निधी वितरीत केला आहे.
3. राज्यात उद्योग व शैक्षणिक संस्थांच्या सहकार्याने इनक्युबेटरचे जाळे प्रस्तापित करून त्याद्वारे स्टार्टअपच्या विकासाकरिता पोषक वातावरण निर्मिती करून यशस्वी उद्योजक घडविण्याकरिता महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्थेने विविध क्षेत्रात पारंगत असलेल्या संस्थामध्ये इनक्युबेटरची स्थापना केली आहे.
4. महिलांच्या नेतृत्वाखालील स्टार्टअपना सहाय्य करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्थेने महिला उद्योजकता कक्षाची स्थापना केली आहे. या कक्षामार्फत माहे डिसेंबर २०२२ पर्यंत १२० महिला उद्योजकांना हार्ड आणि सॉफ्ट उद्योजकता कौशल्यांचे प्रशिक्षण देण्यात आले.

तक्ता ८.१ निवडक राज्यांतील स्टार्टअपची संख्या व त्यातील रोजगार

(संख्या)

राज्य	दि.३१ डिसेंबर, २०२२ रोजी	
	स्टार्टअप	रोजगार
आंध्र प्रदेश	१,३४१	१२,५५७
गुजरात	६,१८०	६४,४२३
कर्नाटक	१०,१३९	१,१३,५४६
महाराष्ट्र	१६,०१४	१,६७,५७१
तामिळनाडू	५,००४	४८,८९८
उत्तरप्रदेश	७,९५७	७८,९५०

आधार : महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्था

खनिजे

- राज्यात उत्पादनक्षम खनिज साठा असणारे सुमारे ५८ हजार चौ. किमी क्षेत्र असून ते राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या १९ टक्के आहे.

- विदर्भातील भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर, गोंदिया व यवतमाळ जिल्ह्यांमध्ये, पश्चिम महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये, तसेच कोकणातील रायगड, रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग या जिल्ह्यांमध्ये कोळसा, चुनखडी, कच्चे मँगनिज, बॉक्साईट, कच्चे लोखंड, कायनाईट, फ्लोराईट (ग्रेडेड), क्रोमाईट, इत्यादी प्रमुख खनिजांचे साठे आहेत.

वस्त्रोद्योग

- राज्यात कापूस व रेशीम यांचे विपुल प्रमाणात तर लोकरीचे चांगल्या प्रमाणात उत्पादन होते.
- त्या बरोबरच अपारंपरिक धाग्याचे चांगले स्रोत असलेल्या बांबू, केळी, घायपात, अंबाडी आणि काथ्या यांचे देखील मोठ्या प्रमाणात उत्पादन होते.

वस्त्रोद्योग धोरण, २०१८-२३

- या धोरणामध्ये वस्त्रोद्योगाच्या पुनरुज्जीवनावर लक्ष केंद्रीत करीत असून या धोरणाचे उद्दिष्ट राज्यातील उत्पादन व प्रक्रिया यांमधील तफावत कमी करणे हे आहे. यामधून ३६,००० कोटी गुंतवणुकीसह १० लाख रोजगार निर्मिती होणे अपेक्षित आहे.

तंत्रज्ञान श्रेणीवर्धन निधी योजना

- वस्त्रोद्योगास जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक बनविण्याकरिता नवीन व सुयोग्य तंत्रज्ञान प्राप्त होण्याकरिता सहाय्य करण्यासाठी केंद्र शासनाने १९९९ मध्ये तंत्रज्ञान श्रेणीवाढ निधी योजना सुरू केली.
- राज्याच्या वस्त्रोद्योग धोरण २०१८-२३ अंतर्गत ३,०२६ वस्त्रोद्योग प्रकल्प दीर्घ मुदतीच्या कर्जावरील व्याज अनुदानासाठी तंत्रज्ञान श्रेणीवर्धन निधी योजनेत अंतर्भूत केले आहेत.

वस्त्रोद्योग संकुले :

- अनेक लघु व मध्यम वस्त्रोद्योग उद्योगांना त्यांचा व्यवसाय वृद्धिंगत करण्यासाठी वस्त्रोद्योग संकुले हे माध्यम आहे.
- राज्यात एकूण १२ वस्त्रोद्योग संकुले असून ती हिंणघाट (वर्धा), बसमत (हिंणोली), लातूर (लातूर), शिरपूर, धुळे व देगाव (धुळे). भिवंडी (ठाणे), बारामती (पुणे), इस्लामपूर (सांगली) आणि इचलकरंजी (कोल्हापूर) येथे आहेत.

पर्यटन

- राज्यात वेगाने वाढणाऱ्या क्षेत्रांपैकी पर्यटन हे एक क्षेत्र असून मोठ्या प्रमाणात परकीय चलन निर्माण करण्यासह भरीव रोजगार संधी निर्माण करीत आहे.

- देशातील पर्यटनासाठी लोकप्रिय असलेल्या राज्यांपैकी महाराष्ट्र एक राज्य असून समुद्र किनारे, वन्यजीव अभयारण्ये, थंड हवेची ठिकाणे, नैसर्गिक गुंफा, धबधबे, किल्ले, वैविध्यपूर्ण सण, प्राचीन तीर्थक्षेत्र मंदिरे, संग्रहालये व ऐतिहासिक स्मारके अशा विविध पर्यटनाचा अनुभव देते.
- भारत पर्यटन सांख्यिकी, २०२२ अहवालानुसार सन २०२१ मध्ये देशांतर्गत पर्यटक भेटीमध्ये राज्य पाचव्या क्रमांकावर आणि विदेशी पर्यटक भेटीमध्ये दुसऱ्या क्रमांकावर होते.

महाराष्ट्र पर्यटन धोरण २०१६

- ध्येय - सन २०२५ पर्यंत राज्याला अग्रगण्य पर्यटनस्थळ बनविणे आणि या उद्योगात दहा लाख अतिरिक्त रोजगार निर्मितीसह ₹ ३०,००० कोटी गुंतवणूक आकर्षित करणे.

कृषी पर्यटन धोरण सप्टेंबर २०२०

धोरणाची उद्दिष्टे

- कृषी पर्यटनाद्वारे ग्रामीण विकास करणे,
- शेती उत्पादनांना बाजारपेठ सुनिश्चित करणे,
- शेतीशी संबंधित व्यवसायांना प्रोत्साहन देणे,
- लोककला व परंपरा प्रदर्शित करणे,
- ग्रामीण महिला व तरुणांना रोजगार उपलब्ध करून देणे
- शहरी लोकांना शेतीविषयक कामांची माहिती व अनुभव प्रदान करणे आहेत.
- वैयक्तिक शेतकरी, कृषी सहकारी संस्था, कृषी संशोधन केंद्रे, कृषी महाविद्यालये व विद्यापीठे आणि शेतकऱ्यांनी स्थापन केलेल्या कंपन्या/भागीदारी संस्था कृषी पर्यटन केंद्रे स्थापन करण्यास पात्र आहेत.
- पर्यटन क्षेत्रातील आदरातिथ्य हा प्रमुख सेवा उद्योग आहे. राज्याने या क्षेत्राला 'उद्योगाचा दर्जा' दिला असून या क्षेत्रातील व्यवसाय सुलभतेला प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने परवाना मंजुरीसाठी एक खिडकी योजना सुरू केली आहे. राज्य शासनाने या परवानग्या/मान्यता / परवान्यांची संख्या ७० वरून १० वर आणली आहे.
- राज्याने ऑगस्ट, २०२१ मध्ये नवीन साहसी पर्यटन उपक्रम धोरण मंजूर केले असून यामध्ये ट्रेकिंग, पॅराग्लायडिंग, वॉटर रॅपलिंग, रिव्हर राफ्टिंग, बाइकिंग, रॉक क्लाइंबिंग, स्कूबा डायविंग, इत्यादिसारखे २५ पेक्षा जास्त साहसी उपक्रम समाविष्ट आहेत.

वार्षिक उद्योग पाहणी

- ही औद्योगिक सांख्यिकीचा प्रमुख स्रोत आहे.
- या पाहणीद्वारे नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील निविष्टी, स्थिर व खेळते भांडवल, रोजगार, उत्पादन, मूल्यवृद्धि, इत्यादीबाबतचे अंदाज उपलब्ध होतात.

- वार्षिक उद्योग पाहणीत कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग-दोन एम (i) आणि दोन एम (ii) खाली नोंदणी झालेल्या सर्व कारखान्यांचा आणि विडी व सिगारेट कामगार (रोजगाराच्या अटी) अधिनियम, १९६६ खाली नोंदणी झालेल्या विडी व सिगारेट कारखान्यांचा समावेश आहे.

सहकार

- सहकार चळवळ ही लोकांना संघटीत करणे, भांडवल उभारणी आणि आर्थिक व सामाजिक कार्य एकत्रितरीत्या करण्यासाठीचे माध्यम असून त्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होते तसेच रोजगारनिर्मिती होते.
- सुरुवातीला कृषी पतपुरवठ्यापुरती मर्यादित असणारी ही चळवळ, आता कृषी प्रक्रिया, पतपुरवठा व बँकिंग, पणन, दुग्ध व्यवसाय, साठवण, वस्त्रोद्योग, गृहनिर्माण इत्यादी क्षेत्रांमध्ये विस्तारली आहे.
- ३१ मार्च २०२२ रोजी राज्यात सुमारे २.२३ लाख सहकारी संस्था होत्या. त्यापैकी सुमारे ५४ टक्के या सहकारी गृहनिर्माण संस्था होत्या.
- प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्था
- प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्था प्रामुख्याने हंगामी कृषी कार्यासाठी अल्प मुदतीचा कृषी पतपुरवठा करतात.
- शिखर व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका
- महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित ही राज्यातील शिखर सहकारी बँक आहे, तर जिल्हा स्तरावर ३१ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका कार्यरत आहेत.

कृषी प्रक्रिया सहकारी संस्था

- कृषी प्रक्रिया केंद्र स्थापन करण्यासाठी सहकारी संस्थाना राज्य शासन अर्थसहाय्य पुरविते.
- महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६० अंतर्गत नोंदणीकृत असलेले सहकारी साखर कारखाने, कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणी संस्था, सूत गिरण्या, हातमाग व यंत्रमाग, दुग्ध, मत्स्य व्यवसाय, भात गिरण्या, तेल गिरण्या आणि इतर प्रक्रिया केंद्र या कृषी प्रक्रिया सहकारी संस्थांमध्ये समाविष्ट आहेत.

सहकारी पणन संस्था

- सहकारी पणन संस्थांची संरचना त्रिस्तरीय आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ मर्यादित ही शिखर संस्था जिल्हास्तरावर जिल्हा सहकारी पणन संस्था तर ग्रामस्तरावर प्राथमिक सहकारी पणन संस्था कार्यरत आहेत.

बिगर कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था

- ३१ मार्च २०२२ रोजी राज्यात २१,०३० बिगर कृषी पतपुरवठा संस्था असून त्यापैकी १३,९५५ नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्था, ६,६२० पगारदार नोकरांच्या सहकारी पतपुरवठा संस्था व ४५५ नागरी सहकारी बँका होत्या. सुमारे २४ टक्के बिगर कृषी पतपुरवठा संस्था तोट्यात असून १५ टक्के नागरी सहकारी बँका अवसायनात आहेत.

महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित

- महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित ही राज्यातील गृहनिर्माण पतपुरवठा करणारी मध्यवर्ती संस्था आहे

पायाभूत सुविधा

विजेची स्थापित क्षमता

- ३१ मार्च २०२२ रोजी राज्यातील वीज निर्मितीची एकूण स्थापित क्षमता ३७,३४८ मेगावट असून त्यात खाजगी क्षेत्राचा हिस्सा ५९.९ टक्के, सार्वजनिक क्षेत्राचा ३४.८ टक्के आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी प्रकल्पाचा (रत्नागिरी गॅस पॉवर प्रोजेक्ट मर्यादित) ५.३ टक्के हिस्सा होता वीज निर्मितीच्या स्थापित क्षमतेमध्ये देशात महाराष्ट्राचा सर्वाधिक (१०.९ टक्के) हिस्सा आहे.
- खाजगी क्षेत्रातील विजेच्या स्थापित क्षमतेत नवीकरणीय ऊर्जेचा ४६.० टक्के हिस्सा होता.

वीज निर्मिती

- राज्यात सन २०२१-२२ मध्ये १,३१,६८२ दशलक्ष युनिट वीज निर्मिती झाली.
- सन २०२२-२३ मध्ये डिसेंबर पर्यंत राज्यात १,०१,५११ दशलक्ष युनिट वीज निर्मिती झाली.
- राज्यात सन २०२१-२२ मध्ये झालेल्या वीज निर्मितीत खाजगी क्षेत्र, सार्वजनिक क्षेत्र आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी क्षेत्राचा हिस्सा अनुक्रमे ५६.२ टक्के, ४१.४ टक्के आणि २.४ टक्के होता.

विजेचा वापर

- राज्यात सन २०२१-२२ मध्ये विजेचा एकूण वापर १,३८,७७९ दशलक्ष युनिट होता. राज्यातील विजेचा सर्वाधिक वापर औद्योगिक क्षेत्रात (३८.५ टक्के) तर त्याखालोखाल कृषी क्षेत्रात (२६.१ टक्के) आणि घरगुती क्षेत्रात (२२.१ टक्के) होता.

नवीकरणीय ऊर्जा

- पवन, सौर, जैविक, बायोगॅस, सागरी लाटा, भू-औष्णिक,

इत्यादी स्वच्छ व पर्यावरणस्नेही नवीकरणीय ऊर्जेचे स्रोत आहेत.

- ऊर्जा संवर्धन अधिनियम, २००१ मधील तरतुदीचे समन्वयन, नियमन व अंमलबजावणीसाठी महाराष्ट्र ऊर्जा विकास अभिकरण (महाऊर्जा) या संस्थेस प्राधिकृत केले आहे. नवीकरणीय ऊर्जेचा प्रचार व प्रसार आणि ऊर्जा संवर्धन कार्यक्रमांची अंमलबजावणी यासाठी महाऊर्जा सक्रीय आहे.

अपारंपारिक ऊर्जा निर्मिती धोरण, २०२०

- कालावधी - ३१ डिसेंबर, २०२० ते ३१ मार्च २०२५
- राज्य शासनाने नवीन व नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांपासून पारेषण संलग्न व पारेषण विरहित प्रकल्पाद्वारे वीज निर्मितीच धोरण अंगिकारले आहे.
- या धोरणाअंतर्गत १२,९३० मेगावॉट क्षमतेचे सौर ऊर्जेवर आधारित प्रकल्प, २,५०० मेगावॉट क्षमतेचे पवन ऊर्जेवर आधारित प्रकल्प, १३५० मेगावॉट क्षमतेचे उसाच्या चिपाडावर आधारित सहवीज निर्मिती प्रकल्प, ३८० मेगावॉट क्षमतेचे लघु जलविद्युत निर्मिती प्रकल्प २०० मेगावॉट क्षमतेचे शहरी घनकचऱ्यावर आधारित वीज निर्मिती प्रकल्प व २५ मेगावॉट क्षमतेचे प्रगत तंत्रज्ञानावर आधारित वीज निर्मिती प्रकल्प पारेषण संलग्न प्रकल्पांतर्गत स्थापित करण्याचे निश्चित केले आहे.
- नवीकरणीय ऊर्जेच्या स्थापित क्षमतेनुसार राजस्थान, गुजरात, तामिळनाडू आणि कर्नाटक नंतर महाराष्ट्र देशात पाचव्या क्रमांकावर आहे.

कृषी क्षेत्रातील विद्युतीकरण योजना

प्रधान मंत्री किसान ऊर्जा सुरक्षा तथा उत्थान महा-अभियान (पीएम कुसुम):

- सुरुवात- जुलै २०१९
- केंद्र शासनाने शेतकऱ्यांसाठी सौर पंप आणि ग्रीड कनेक्टेड सौर आणि इतर नवीकरणीय ऊर्जा संयंत्र स्थापित करण्यासाठी ही योजना सुरु केली आहे.
- या योजनेअंतर्गत दोन लाख पंप राज्यामध्ये स्थापित करण्यास मंजुरी देण्यात आली आहे. डिसेंबर २०२२ अखेर ३ एचपी क्षमतेचे २३,३९६ व ५ एचपी क्षमतेचे १०,१८८ तसेच ७.५ एचपी क्षमतेचे २,७९७ असे एकूण ३६,३८१ सौर पंप स्थापित करण्यात आले आहेत.

मुख्यमंत्री सौर कृषीपंप योजना:

- कृषीपंपांना दिवसा वीज पुरवठा व्हावा आणि प्रदूषण कमी करण्यासाठी डिझेल पंपांना पर्याय उपलब्ध व्हावा या उद्देशाने

राज्य शासनाने सन २०१८-१९ मध्ये ही योजना सुरु केली आहे.

- शासनाने सलग तीन वर्षात एक लाख ऑफ ग्रीड सौर कृषीपंप वितरित करण्याचे लक्ष्य निर्धारित केले आहे. विद्युतीकरण न झालेल्या दुर्गम किंवा आदिवासी भागातील शेतकरी किंवा ज्या भागाचे महावितरणने विद्युतीकरण केलेले नाही अशा भागातील शेतकऱ्यांकरिता ही योजना राबविली जाते.
- स्वतःची शेतजमीन व पाण्याची कायमस्वरूपी सुविधा असलेल्या परंतु विजेवर चालणारे कृषीपंप नसलेल्या शेतकऱ्यांना या योजनेचा लाभ घेता येतो.
- या योजनेचे उद्दिष्ट जून २०२२ मध्ये साध्य करण्यात आले आहे.

मुख्यमंत्री सौर कृषी वाहिनी योजना:

- महावितरणच्या उपकेंद्रांवर किंवा जवळपास विकेंद्रीकरण पद्धतीद्वारे सौर प्रकल्प स्थापित करून शेतकऱ्यांना दिवसा वीजपुरवठा करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजने अंतर्गत शेतकऱ्यांना दिवसा वीजपुरवठा करण्याकरिता राज्यातील कृषी बहुल क्षेत्रातील कृषी फीडरचे सौर ऊर्जेद्वारे विद्युतीकरण करण्यात येत आहे.

कृषीपंप वीज जोडणी धोरण, २०२०:

- १ एप्रिल, २०१८ नंतर शुल्क भरून वीज जोडणी करिता प्रलंबित असणाऱ्या कृषीपंपाकरिता राज्य शासनाने कृषी पंप वीज जोडणी धोरण, २०२०' जाहिर केले आहे.

धोरणाचे उद्दिष्टे:-

- कृषीपंपांना विकेंद्रित सौर प्रकल्पाच्या माध्यमातून दिवसा आठ तास वीजपुरवठा करणे,
- वितरण हानी कमी करणे आणि उपलब्ध वितरण प्रणालीचा पुरेपूर वापर होण्याच्या दृष्टीने धारीत्र बसविणे.
- या धोरणांतर्गत कृषी पंपांना उच्च दाब वितरण प्रणाली, सौर उर्जा व लघुदाब वितरण प्रणाली द्वारे वीज जोडणी देण्यात येणार आहे.
- घरगुती वापरासाठी विद्युतीकरण योजना

अटल पुनरुज्जीवन व नागरी परिवर्तन अभियान (अमृत अभियान):-

- अमृत अभियानांतर्गत पाणीपुरवठा आणि सांडपाणी प्रक्रिया प्रकल्पांसाठी सौर ऊर्जा प्रकल्प राबविण्यात येत आहेत. या अभियानांतर्गत १२ महानगरपालिका/ नगरपरिषदांमध्ये एकूण १८.४ मेगावॉट क्षमतेचे सौर ऊर्जा प्रकल्प स्थापित करण्यास मान्यता प्राप्त असून नोव्हेंबर २०२२ अखेर १४.७ मेगावॉट क्षमतेचे सौर ऊर्जा प्रकल्प स्थापित करण्यात आले आहेत.

रुफटॉप सौर कार्यक्रम :-

- केंद्र शासनाने सर्व क्षेत्रातील वीज ग्राहकांमार्फत रुफटॉप सौर यंत्रणा स्थापित करण्याकरिता हा कार्यक्रम सन २०१६ मध्ये सुरु केला आहे. रुफटॉप सौर कार्यक्रमाचा टप्पा-२ हा निवासी वीज ग्राहकांमार्फत रुफटॉप सौर यंत्रणा स्थापित करण्याकरिता सन २०१९ मध्ये सुरु करण्यात आला आहे. रुफटॉप सौर कार्यक्रम टप्पा-२ अंतर्गत ३ किलोवॉट क्षमतेच्या रुफटॉप सौर यंत्रणा स्थापित करण्याकरिता ४० टक्के अनुदान देण्यात येते तसेच ३ ते १० किलोवॉट क्षमतेच्या रुफटॉप सौर यंत्रणा स्थापित करण्याकरिता २० टक्के अनुदान देण्यात येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जीवन प्रकाश योजना:

- १४ एप्रिल २०२१ ते ६ डिसेंबर, २०२१ या कालावधीत अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती प्रवर्गातील कुटुंबांना प्राधान्याने घरगुती वापरासाठी वीज जोडणी उपलब्ध करून देण्यासाठी ही योजना राबविण्यात आली.
- या योजनेचा कालावधी ६ डिसेंबर २०२२ पर्यंत वाढविण्यात आला असून या योजनेअंतर्गत एकूण ३१,३७२ घरांना वीज जोडणी देण्यात आली आहे.

ग्रामीण विद्युतीकरण कार्यक्रम :

- अपारंपारिक ऊर्जा निर्मिती धोरण, २०२०' नुसार ग्रामीण विद्युतीकरण कार्यक्रमाची राज्यात अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.
- पारंपारिक ऊर्जा स्रोतांद्वारे विद्युतीकरण करणे शक्य नसलेल्या अशा दुर्गम खेड्यातील घरे आणि महावितरणमार्फत पुढील पाच वर्षांपर्यंत विद्युतीकरण करणे शक्य नसलेल्या अशी गावे/वाडी/पाड्यांमध्ये ग्रामीण विद्युतीकरण कार्यक्रमांतर्गत शासनामार्फत विद्युतीकरण करण्यात येत आहे.
- महाऊजाने प्रति वर्ष १०,००० घरांचे सौर ऊर्जेद्वारे विद्युतीकरण करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित केले आहे.

महाराष्ट्र इलेक्ट्रिक वाहन धोरण, २०२१:

- सन २०२५ पर्यंत इलेक्ट्रिक वाहनाच्या वापरास चालना देण्यासाठी राज्य शासनाने महाराष्ट्र इलेक्ट्रिक वाहन धोरण, २०२१ जाहीर केले आहे.
- वाहनांच्या चार्जिंगकरीता पायाभूत सुविधा विकसित करण्याकरिता महावितरण कंपनीस राज्य नोडल एजन्सी म्हणून नियुक्त केले आहे.

प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना:

- आर्थिक वर्ष २०१६-१७ पासून तीन वर्षांच्या कालावधीकरिता दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबातील पाच कोटी महिलांना एलपीजी जोडण्या देण्यासाठी ही योजना सुरु करण्यात आली.

- १० ऑगस्ट, २०२१ रोजी केंद्र शासनाने प्रधान मंत्री उज्ज्वला योजना २.० घोषित केली आहे.
- या योजनेच्या आधीच्या टप्प्यात समाविष्ट होऊ न शकलेल्या कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांना ठेवमुक्त एलपीजी जोडणी देण्याचे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे.
- उज्ज्वला २.० अंतर्गत ठेव मुक्त एलपीजी जोडणी सोबतच लाभार्थ्यांना पहिले सिलिंडर गॅस शेगडी मोफत देण्यात येते.

वाहतूक व दळणवळण

रस्ते वाहतूक

रस्त्यांचे जाळे :-

- रस्त्यांच्या जाळ्यामध्ये महामार्ग, जिल्हा रस्ते, ग्रामीण रस्ते व शहरांतर्गत रस्ते यांचा समावेश आहे.
- सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची एकत्रित लांबी (इतर यंत्रणांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी वगळता) रस्ते विकास आराखडा २००१-२०२१ मधील निर्धारित लक्ष्य ३.३७ लाख किमी लांबीच्या तुलनेत माहे मार्च, २०२२ अखेर ३.२४ लाख किमी साध्य झाली आहे.

सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील भूपृष्ठ वाहतूक राज्यातील रस्त्यांची प्रकारानुसार लांबी

- राष्ट्रीय महामार्ग - १८३६६ किमी.
- प्रमुख राज्य महामार्ग- २६२२ किमी,
- राज्य महामार्ग- २९२६५ किमी
- प्रमुख जिल्हा रस्ते- ६८५३५ किमी,
- इतर जिल्हा रस्ते- ४५३७१ किमी,
- ग्रामीण रस्ते- १५९७१४ किमी,
- एकूण- ३२३८७३ किमी,

केंद्रीय रस्ते निधी योजना :-

- राष्ट्रीय महामार्ग, ग्रामीण रस्ते, राज्य रस्ते (आंतरराज्य जोडणारे व आर्थिक दृष्ट्या महत्वाचे) यांचा विकास व देखभाल दुरुस्ती करणे तसेच रेल्वे रुळ ओलांडण्यासाठी रेल्वे रुळावरील उड्डाण पूल व भुयारी मार्ग बांधणे आणि कर्मचारी नसलेल्या रेल्वे क्राॅसिंगच्या ठिकाणी आवश्यक ती सुरक्षा यंत्रणा उभारणे यासाठी केंद्र शासनाने सन २००१-०२ मध्ये केंद्रीय रस्ते निधी योजना सुरु केली आहे.

प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना

- सुरुवात - २५ डिसेंबर २०००
- प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना-१ :- ग्रामीण भागात ५०० व अधिक (आदिवासी) भागात २५० व अधिक) लोकसंख्या असलेल्या तसेच रस्त्याने न जोडलेल्या वस्त्यांना बारमाही रस्त्यांनी जोडणे हा प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना-१ चा उद्देश होता.
- प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना-२ :- ग्रामीण व्यापारी केंद्राच्या वाढीस सहाय्यकारक अशा आर्थिक दृष्ट्या महत्वाच्या निवडक ग्रामीण रस्त्यांची दर्जोन्नती करणे या उद्देशाने सन २०१३ मध्ये केंद्र शासनाने प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना-२ कार्यक्रम सुरू केला.
- प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना-३ :- ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळा, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि बाजार समिती केंद्रे यांना जोडणाऱ्या रस्त्यांचा विकास करणे या उद्देशाने केंद्र शासनाने सन २०१९ मध्ये प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना- ३ सुरू केली.

मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजना

- सुरुवात - सन २०१५-१६
- उद्देश :- प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेत समाविष्ट नसलेल्या रस्त्यांनी न जोडलेल्या वस्त्यांना जोडणे व अस्तित्वात असलेल्या ग्रामीण रस्त्यांची दर्जोन्नती करणे

भारतमाला परियोजना

- केंद्र शासनाद्वारे २०१५ पासून भारतमाला परियोजना हा पायाभूत सुविधांविषयक महत्वाकांक्षी कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे.
- यासाठी आर्थिक कॉरिडॉर, आंतरराज्य जोडमार्ग, फोडर मार्ग, राष्ट्रीय जोडमार्ग, सीमा व आंतरराष्ट्रीय जोडरस्ते, सागरतट व बंदरे जोडरस्ते, हरितक्षेत्र महामार्ग यांच्या विकासातून अस्तित्वात असलेल्या पायाभूत सुविधांमधील त्रुटी दूर करून देशातील मालवाहतूक व प्रवासी वाहतूकीची कार्यक्षमता वाढविणे हे भारतमाला परियोजनेचे उद्दिष्ट आहे.
- राज्यामध्ये या कार्यक्रमा अंतर्गत २५,२२८ कोटी किमतीच्या ३० प्रकल्पांचे काम सुरू असून राष्ट्रीय महामार्गावरील संत तुकाराम पालखी मार्ग आणि संत ज्ञानेश्वर पालखी मार्ग, वडोदरा- मुंबई जलदगती महामार्ग यांचा समावेश आहे
- भारतमाला परियोजनेतील जवाहरलाल नेहरू पोर्ट आणि मुंबई-पुणे जलदगती महामार्ग ७८ किमी बाह्यरस्त्यांनी जोडणे ही प्रस्तावित आहे.

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाचे प्रकल्प

- प्रामुख्याने खाजगी सहभागाद्वारे राज्यातील रस्ते व संलग्न पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली.

हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृद्धी महामार्ग

- समृद्धी महामार्ग हा (७०१ किमी लांब व १२० मी रुंद) मुंबई आणि नागपूरला जोडणारा आठ पदरी द्रुतगती महामार्ग असून प्रवाशांना हे अंतर आठ तासांत गाठटा येईल.
- हा महामार्ग १० जिल्हे, २६ तालुके व ३९२ गावांमधून जाणार आहे व त्यामुळे २४ जिल्हे जोडले जातील. राज्य व राष्ट्रीय महामार्ग एकत्र येणाऱ्या २४ ठिकाणी कृषी समृद्धी केंद्रांचा विकास करण्याचे प्रस्तावित आहे.
- हा महामार्ग औद्योगिक ठिकाणांना (बुटीबोरी, वर्धा, अमरावती, जालना, चिकलठाणा, शेंद्रा, वाळूज व सिन्नर) तसेच पर्यटन स्थळे व तीर्थक्षेत्रे (सेवाग्राम, कारंजा (लाड), लोणार, सिंदखेडराजा, वेरुळ व शिर्डी) यांना जोडेल.

मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाचे प्रकल्प

- मुंबई महानगर प्रदेशात मुंबई शहर व मुंबई उपनगर संपूर्ण जिल्हे आणि ठाणे, रायगड व पालघर जिल्ह्यांचा काही भाग समाविष्ट आहे.
- या महानगर प्रदेशात नऊ महानगरपालिका, नऊ नगरपरिषदा, एक नगरपंचायत, ४४ गणना शहरे आणि सुमारे १,४२५ गावे अशा एकूण ६,३२८ चौ. किमी क्षेत्राचा समावेश आहे.
- मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने मुंबई महानगर प्रदेशात विविध पायाभूत सुविधा प्रकल्प हाती घेतले आहेत.

मुंबई किनारी रस्ता प्रकल्प (दक्षिण)

- बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडून प्रिन्सेस स्ट्रीट उड्डाणपुल ते वांद्रे वरळी सी लिंकचे वरळी टोक असा तीन वळणमार्ग असलेला १०.५८ किमी लांबीचा आठ पदरी किनारी रस्ता प्रकल्प हाती घेण्यात आला आहे. या प्रकल्पात अद्ययावत तंत्रज्ञानाने सुसज्ज प्रत्येकी ३.४५ किमी लांबीच्या दुहेरी बोगद्याचा समावेश आहे.
- समुद्रात भराव टाकून तयार केलेले सुमारे ७० हेक्टर क्षेत्र हरीत पट्टा आणि मनोरंजन सुविधांसाठी राखीव आहे.
- या प्रकल्पात बस रॅपिड ट्रान्झिट सिस्टम (बीआरटीएस) डेपोसह बीआरटीएससाठी समर्पित मार्गिकेद्वारे सार्वजनिक वाहतुकीच्या सुविधांचा आणि सुमारे १,८०० मोटारींच्या एकत्रित क्षमतेसह चार

भूमिगत पार्किंग क्षेत्रांचा समावेश आहे.

रेल्वे

- ३१ मार्च २०२२ रोजी महाराष्ट्रातील लोहमार्गाची कोकण रेल्वेसह एकूण लांबी ६,२४२.१४ किमी होती व ती भारतातील एकूण (६८,०४२.८१ किमी) लांबीच्या ९.२ टक्के आहे.

मेट्रो रेल्वे प्रकल्प

- महानगर क्षेत्रासाठी सुरक्षित, विश्वसनीय कार्यक्षम, किफायतशीर प्रवाशांकरिता सुलभ आणि पर्यावरणदृष्ट्या शाश्वत अशा शीघ्र सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेसाठी मुंबई, नवी मुंबई, पुणे आणि नागपूर या शहरात मेट्रो रेल्वे प्रकल्प हाती घेण्यात आले आहेत.

नवी मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्प:-

- महाराष्ट्र शासन सिडको मार्फत नवी मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्पाची अंमलबजावणी करित आहे. पहिल्या टप्प्यात सीबीडी बेलापूर ते पंधर हा ११ स्थानके असलेला ११.१० किमी लांबीचा उन्नत मार्ग सिडकोमार्फत विकसित करण्यात येत असून प्रकल्पाची अंदाजित किंमत ₹३,०६३.६३ कोटी आहे.

नागपूर मेट्रो रेल्वे प्रकल्प:-

- नागपूर मेट्रो रेल्वे प्रकल्प ४०.०२ किमी लांबीचा असून यामध्ये ३८ स्थानकांचा समावेश आहे.

पुणे मेट्रो रेल्वे प्रकल्प:-

- पुणे मेट्रो रेल्वे प्रकल्पाची लांबी ३३.२८ किमी असून यामध्ये दोन कॉरिडॉरचा समावेश आहे. कॉरिडॉर एक (पिंपरी चिंचवड-स्वारगेट-पर्पल लाईन) १७.५३ किमी लांबीचा (११.४५ किमी उन्नत मार्ग व ६.०८ किमी भुयारी मार्ग) असून उन्नत मार्गावर नऊ व भुयारी मार्गावर पाच स्थानके आहेत. कॉरिडॉर दोन (वनाज-रामवाडी - अक्का लाईन) हा १५.७५ किमी लांबीचा संपूर्णपणे उन्नत मार्ग असून त्यावर १६ स्थानके आहेत.

जलवाहतूक

► महाराष्ट्र बंदर विकास धोरण २०१६

- बंदरे क्षेत्रास चालना देण्यासाठी पायाभूत सुविधा विस्तारीत करून त्याद्वारे औद्योगिक विकास साधण्याकरिता राज्य शासन महाराष्ट्र बंदर विकास धोरण २०१६ राबवित आहे.

मोठी बंदरे

- राज्यात मुंबई पोर्ट व जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ही दोन मोठी बंदरे आहेत. सन २०२१-२२ मध्ये मुंबई पोर्ट व जवाहरलाल नेहरू पोर्ट

मधून अनुक्रमे ५९८.९० लाख मे. टन व ७५९.९६ लाख मे. टन मालाची वाहतूक झाली.

लहान बंदरे

- राज्यात ४८ लहान बंदरे असून या बंदरांच्या परिसरात अनेक बंदिस्त व बहुउद्देशीय जेड्डी आहेत व त्या ठिकाणाहून देखील माल वाहतूक केली जाते.

सागरमाला कार्यक्रम

- बंदरामुळे होणाऱ्या विकासास चालना देणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे.
- किमान पायाभूत गुंतवणुकीद्वारे आयात-निर्यात तसेच अंतर्गत व्यापाराच्या वाहतूकी वरील खर्च कमी करण्याच्या दृष्टीने हा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे.
- या कार्यक्रमांतर्गत बंदराचे आधुनिकीकरण, नवीन बंदरे विकास, बंदर जोडणी, बंदर विकासांतर्गत औद्योगिकीकरण व सामाजिक विकास या प्रमुख बाबी आहेत.
- नवीन भाऊचा धक्का (मुंबई)-मांडवा बंदर (रायगड) येथे आणि रायगड जिल्ह्यातील आगरदांडा-दिधी येथे रो-रो सेवा सुरु करण्यात आली आहे. मीरा भाईंदर, कोलशेत, काल्हेर आणि डोंबिवली येथे जेट्टींची कामे सुरु झालेली आहेत.
- बेलापूर (नवी मुंबई)- एलिफंटा (रायगड) प्रवासी वाहतुक सेवा सुरु झाली आहे. कारंजा (रायगड)-रेवस (रायगड), भाईंदर (ठाणे) वसई (पालघर), नारिंगी (पालघर) खारवाडेश्री (पालघर), मार्गे (मुंबई उपनगर)- मनोरी (मुंबई उपनगर) भाऊचा धक्का (मुंबई)- काशीद (रायगड), गोराई (मुंबई) उपनगर - बोरीवली (मुंबई उपनगर). भाऊचा धक्का (मुंबई)- मोरा (रायगड) या जलमार्गावर रो-रो सेवा सुरु करण्यासाठी रो रो जेट्टींची कामे प्रगतीपथावर आहेत. मालवण (सिंधुदुर्ग) येथे प्रवासी जेट्टीचे काम पूर्ण झाले आहे.

मरीना

- अनधिकृत/अव्यवस्थितरित्या नांगरलेल्या बोटीमुळे जलक्षेत्रामध्ये झालेली दाटी कमी होण्यास मरीनामुळे मदत होईल.
- या प्रकल्पाच्या पहिल्या टप्प्यात ३० बोटी नांगरण्याकरिता नवी मुंबईतील बेलापूर येथे पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यात येणार आहेत.

हवाई वाहतूक

- राज्यात १३ विमानतळे कार्यान्वित आहेत.
- आंतरराष्ट्रीय विमानतळ - मुंबई, पुणे, नागपूर, औरंगाबाद, ओझर नाशिक (HAL).
- देशांतर्गत विमानतळ - मुंबई, पुणे, नागपूर, औरंगाबाद, जुहू

(मुंबई), जळगाव, कोल्हापूर, नांदेड, शिर्डी, ओझर नाशिक (HAL), गोंदिया, सिंधुदुर्ग, सोलापूर.

दळणवळण

भारतनेट

- सर्व ग्रामपंचायतींना नेटवर्क कनेक्टिव्हिटी (जोडणी) द्वारे इंटरनेट ब्रॉडबैंड सेवा/डिजीटल सेवा सुलभतेने परवडणाऱ्या दरात उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने शासनाने ऑक्टोबर, २०११ ला नॅशनल ऑप्टिकल फायबर नेटवर्क' हा कार्यक्रम सुरु केला होता ज्याचे सन २०१५ ला भारतनेट असे नामकरण करण्यात आले.

सामाजिक क्षेत्र

शिक्षण

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०

- केंद्र शासनाने २९ जुलै २०२० रोजी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मंजूर केले आहे.
- शाश्वत विकास ध्येय ४ मध्ये नमुद लक्ष साध्य करण्याकरीता देशातील शालेय तसेच उच्च शिक्षण प्रणालीमध्ये परिवर्तनशील सुधारणा घडवून आणण्याकरीता मार्ग सुकर करणे हा धोरणाचा प्रमुख उद्देश आहे.

►► राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ची ठळक वैशिष्ट्ये

१. शालेय शिक्षण

- सन २०३० पर्यंत १०० टक्के पटसंख्येचे प्रमाण साध्य करण्याकरीता पूर्व प्राथमिक ते माध्यमिक स्तरापर्यंत शिक्षणचे सार्वत्रिकीकरण
- खुल्या शालेय शिक्षण व्यवस्थेद्वारे शाळाबाह्य मुलांना मुख्य शिक्षण प्रवाहात आणणे.
- प्रचलित १०+२+३ रचना बदलून तीन ते आठ वर्ष (पायाभूत टप्पा), आठ ते ११ वर्ष (प्रारंभिक), ११ ते १४ वर्ष (माध्यम) आणि १४ ते १८ वर्ष (माध्यमिक) वयोगटात अनुक्रमे ५+३+३+४ अशी रचना करणे
- तीन ते सहा वर्षे वयोगटातील शाळाबाह्य बालकांना १२ वर्षांच्या शालेय अभ्यासक्रमांतर्गत समाविष्ट करून घेणे
- इयत्ता १० वी व १२ वी च्या परिक्षांमध्ये सहजता आणणे
- पतमानांकन आराखडा अंगिकारणे आणि सार्वजनिक तसेच खाजगी शाळांच्या नियमनासाठी स्वतंत्र प्राधिकरण स्थापने
- मूलभूत साक्षरतेवर व अंक ज्ञानावर विशेष भर देणे
- इयत्ता सहावी पासून इंटरशिप सह व्यवसाय शिक्षण देणे

- अध्यापनशास्त्रासाठी नवीन व सर्वसमावेशक 'राष्ट्रीय अभ्यासक्रम व रचना २०२१' तयार करणे

२. उच्च शिक्षण

- २०३५ पर्यंत उच्च शिक्षणामध्ये एकूण पटसंख्येचे प्रमाण ५० टक्क्यांपर्यंत वाढवणे
- बहुविध प्रवेश तसेच प्रस्थान पर्याय उपलब्ध असलेले तीन अथवा चार वर्षाकरिता लवचिक अभ्यासक्रमयुक्त पदवीपूर्व स्तरावरील व्यापक शिक्षण
- गुणांक स्थानांतर सुविधा उपलब्ध करून देण्याकरीता शैक्षणिक गुणांक बँकेची स्थापना
- देशात जागतिक दर्जाच्या बहुविध शाखांमध्ये शिक्षण घेण्याची सुविधा असलेल्या शैक्षणिक व संशोधन विद्यापिठांची स्थापना
- देशामध्ये संशोधन संस्कृतीचे संवर्धन व वळकटीकरण करण्याकरिता राष्ट्रीय संशोधन फाउंडेशन' ची निर्मिती
- देशातील वैद्यकीय व विधी शिक्षणाव्यतिरिक्त इतर सर्व शाखांमधील शिक्षणाकरीता भारतीय उच्च शिक्षण आयोग या एकछत्री संस्थेची स्थापना

३. इतर बदल

- शिक्षण, मूल्यांकन, नियोजन आणि प्रशासनामध्ये सुधारणा घडविण्यासाठी तंत्रज्ञान वापराच्या कल्पनांचे मुक्त आदानप्रदान करण्याकरिता व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच या स्वायत्त मंडळाची स्थापना
- विद्यार्थ्यांचे मूल्यांकन करण्याकरिता 'परख' या राष्ट्रीय मूल्यांकन केंद्राची स्थापना
- परदेशी विद्यार्थ्यांना देशात केंद्रे स्थापन करण्यासाठी प्रोत्साहित करणे
- नवीन धोरणा अंतर्गत वंचित प्रदेश व घटकांसाठी विशेष शैक्षणिक विभाग आणि जेंडर समावेशाकरिता निधीची स्थापना करण्यावर भर

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००६

- बालकांचा मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ अमलबजावणी राज्यात एप्रिल, २०१० पासून सुरु आहे.
- या अधिनियमानुसार बालकांना जवळच्या शाळेत मोफत आणि सक्तीचे पूर्ण प्राथमिक शिक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे.
- अधिनियमा अंतर्गत स्वअर्थसहाय्यित खाजगी शाळांमध्ये (अल्पसंख्याक शाळा वगळून) एकूण प्रवेश क्षमतेच्या २५ टक्के जागा राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल

व वंचित घटकातील विद्यार्थ्यांना पूर्व प्राथमिक ते इयत्ता आठवीपर्यंत मोफत प्रवेशासह मोफत शिक्षण दिले जाते.

- सदर अधिनियमा अंतर्गत सहा ते १४ वर्षे वयोगटातील प्रत्येक शाळाबाह्य बालकाला शैक्षणिक प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत.

स्वअर्थसहाय्यित शाळा

- महाराष्ट्र स्व अर्थसहाय्यित शाळा (स्थापना व नियमन) अधिनियम, २०१२ राज्यात माहे जानेवारी, २०१३ पासून लागू आहे.

समग्र शिक्षा

- सुरुवात- २०१८-१९
- शाश्वत विकास ध्येय-४ मध्ये परिकल्पित केल्यानुसार शाला पूर्व ते उच्च माध्यमिक स्तरा पर्यंत सर्वसमावेशक आणि समन्यायी शिक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी या कार्यक्रमाची सुरुवात करण्यात आली.
- या योजने अंतर्गत पुढील तीन योजना समाविष्ट आहेत.
 १. सर्व शिक्षा अभियान
 २. राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान
 ३. शिक्षक प्रशिक्षण.
- हा कार्यक्रम शालेय शिक्षणाच्या तरतुदीमध्ये किमान मानके गाठण्याची सुनिश्चिती करतो.
- शालेय शिक्षणातील सामाजिक आणि लिंग भेद भरून काढणे हा देखील या अभियानाचा उद्देश आहे.
- सदर कार्यक्रम व्यवसायाभिमुख शिक्षण आणि विद्यार्थ्यांची अध्ययन फलनिष्पत्ती वाढविण्यास प्रोत्साहन देतो.

दिव्यांग समावेशक शिक्षण कार्यक्रम

- विशेष गरजा असलेल्या मुलांना सर्वसाधारण व्यवस्थेत सर्वसाधारण मुलांसोबत दर्जेदार शिक्षण मिळून त्यांचा भावनिक उन्नती होण्यासाठी तसेच त्यांना समाजात सामावून घेण्यासाठी राज्यात दिव्यांग समावेशक शिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे.
- विशेष गरजा असलेल्या मुलांची ओळख, वैद्यकीयदृष्ट्या मूल्यांकन, ब्रेललिपितील पुस्तके, चष्मा, श्रवण यंत्रे व उपकरणे, वाचन प्रशिक्षक इत्यादी शैक्षणिक आणि पुनर्वसन सहाय्य सेवा प्रदान करणे यांचा समावेश दिव्यांग समावेशक शिक्षण कार्यक्रमांमध्ये आहे.

प्रधानमंत्री पोषण शक्ती निर्माण योजना

- मध्यान्ह भोजन योजनेचे नामकरण नोव्हेंबर २०२२ मध्ये प्रधानमंत्री पोषण शक्ती निर्माण योजना असे करण्यात आले आहे.

- उद्देश:- प्राथमिक व उच्च प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांची नोंदणी व उपस्थिती वाढवणे आणि त्यांचे पोषण स्तरात सुधारणा करणे.

राष्ट्रीय अध्ययन फलनिष्पत्ती पाहणी २०२१

- ही पाहणी शासकीय शाळा, शासन अनुदानित शाळा, खाजगी विना अनुदानित आणि केंद्रीय शाळांमधील इयत्ता तिसरी, पाचवी, आठवी आणि १० वीतील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन फलनिष्पत्तीची माहिती मिळविण्याकरिता व्यापक स्वरूपातील राष्ट्रीय स्तरावरील मूल्यांकन आहे.
- राष्ट्रीय अध्ययन फलनिष्पत्ती पाहणी २०२१, १३ नोव्हेंबर २०२१ रोजी संपूर्ण देशात आयोजित करण्यात आली होती.
- सर्वेक्षणाचे साधन म्हणून भाषा, गणित, विज्ञान, पर्यावरण अभ्यास आणि सामाजिक शास्त्र विषयांच्या चाचणी पुस्तिकांचा वापर करण्यात आला. राष्ट्रीय शिक्षण संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद द्वारा सक्षमता आधारित चाचणी प्रश्न अध्ययन फलनिष्पती प्रतिबिंबित करतात ज्याचा अलीकडेच केंद्र शासनाने शिक्षण हक्क कायद्यात समावेश केला आहे.

सैनिकी शाळा :-

- राज्यात माहे डिसेंबर २०२२ पर्यंत ३८ अनुदानित सैनिकी शाळा असून त्यापैकी चार शाळा केवळ मुलींसाठी आहेत.

क्रीडा शिक्षण

- खेळांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि खेळाडूंचे कौशल्य वर्धन करून नैपुण्य विकसित करण्यासाठी राज्य शासनाने पुणे येथे शिवछत्रपती क्रीडापीठ स्थापित केले आहे.

उच्च व तंत्र शिक्षण

- अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी अहवाल २०२०-२१ नुसार राज्यात ४२ राज्य विद्यापीठे (२३ सार्वजनिक, १८ खाजगी व एक मुक्त), २१ अभिमत विद्यापीठे (१२ खाजगी, नऊ शासकीय), सात राष्ट्रीय महत्त्वाच्या संस्था आणि एक केंद्रीय विद्यापीठ आहे.

राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियान

- सुरुवात-२०१३
- उद्देश- अधिक संधी उपलब्धता, समानता आणि उच्चतम गुणवत्ता साध्य करण्यासाठी उच्च शिक्षण प्रणाली मध्ये अधिक कार्यक्षमता, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व व प्रतिसाद निर्माण करणे.
- या अभियानाअंतर्गत मुंबई येथे डॉ. होमी भाभा राज्य विद्यापीठ व

हैद्राबाद (सिंध) नॅशनल कॉलेजिएट विद्यापीठ आणि सातारा येथे डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील क्लस्टर विद्यापीठ ही समूह विद्यापीठे स्थापन करण्यात आली आहेत.

- वाशिम व नंदूरबार जिल्ह्यांमध्ये आदर्श पदवी महाविद्यालये स्थापन करण्यात येत आहेत.

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजना

- आर्थिकदृष्ट्या मागास प्रवर्गातील (वार्षिक कौटुंबिक उत्पन्न ₹ आठ लाखांपर्यंत) विद्यार्थ्यांसाठी राज्यात राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजना राबविण्यात येत आहे.

■ सार्वजनिक आरोग्य सुविधा

- सर्वसमावेशक आरोग्यसेवा पुरविण्यासाठी राज्यात त्रिस्तरीय पायाभूत आरोग्य सुविधा आहेत.
- उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व सामूहिक आरोग्य केंद्र यांचा प्राथमिक स्तरामध्ये समावेश होतो, द्वितीय स्तरामध्ये उपजिल्हा रुग्णालये आणि उपकेंद्र जिल्हा रुग्णालये यांचा समावेश होतो तर तृतीय स्तरामध्ये वैद्यकीय महाविद्यालयांशी संलग्न असलेली सुसज्ज रुग्णालये व सामूहिक आरोग्य केंद्र सुपर 'स्पेशालिटी रुग्णालयांचा समावेश होतो.
- कुष्ठरोग रुग्णालय आदिवासी क्षेत्रामध्ये ३,००० लोकसाठी एक उपकेंद्र तर बिगर आदिवासी ग्रामीण क्षेत्रामध्ये ५,००० लोकसंख्येसाठी एक उपकेंद्र स्थापित करावे असा शासकीय निकष आहे.
- प्राथमिक आरोग्य केंद्रात बाह्यरुग्ण विभाग, सहा खाटांचा आंतररुग्ण अपरोग रुग्णालय आधार आरोग्य सेवा संचालनालय महाराष्ट्र शासन विभाग, आपत्कालीन सेवा, शस्त्रक्रिया, प्रयोगशाळा व औषधे या सुविधा उपलब्ध असून नियोजन सेवा व उपकेंद्राने संदर्भित केलेल्या रुग्णावर उपचार केले जातात, आदिवासी क्षेत्रातील २०,००० लोकसंख्येकरिता तर बिगर आदिवासी ग्रामीण क्षेत्रामध्ये २०,००० लोकसंख्येकरिता एक प्राथमिक आरोग्य केंद्र स्थापित करावे असा शासकीय निकष आहे. त्याचप्रमाणे ८०,००० से १.२० लाख लोकसंख्येचा समावेश असलेल्या चार ते पाच प्राथमिक आरोग्य केंद्रांसाठी संदर्भ सेवा केंद्र म्हणून एक सामूहिक आरोग्य केंद्र स्थापित केले जाते.

प्रधानमंत्री आयुष्मान भारत आरोग्य पायाभूत सुविधा अभियान

- सुरुवात- ऑक्टोबर २०२१ मध्ये (केंद्र शासन)
- प्राथमिक, द्वितीय आणि तृतीय स्तरावर सार्वजनिक आरोग्य

सेवांच्या सुसज्जतची गरज पूर्ण करणे.

- मुख्य उद्दिष्टे - सार्वजनिक सर्वसमावेशक आरोग्य सेवा प्रदान करण्यासाठी तळागाळातील सार्वजनिक आरोग्य संस्थांचे बळकटीकरण माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यित रोग देखरेख यंत्रणांचा विस्तार आणि उभारणी करणे तसेच कोड- १९ व इतर संसर्गजन्य रोगावरील संशोधन कार्याला पाठिंबा देणे.

अभियानांतर्गत काही घटक खालीलप्रमाणे आहेत.

- सध्या अस्तित्वात असलेल्या उपकेंद्रे व प्राथमिक आरोग्य केंद्रे यांचे आरोग्यवर्धिनी केंद्रांमध्ये रूपांतर करण्याकरिता सुविधा विकसित करण्यासाठी सहाय्य
- सर्व जिल्ह्यांमध्ये एकात्मिक सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांची स्थापना करणे
- राज्य शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय / जिल्हा रुग्णालयामध्ये अत्यावश्यक सेवा इस्पितळ ब्लॉक्स तयार करणे

■ राष्ट्रीय आरोग्य अभियान

- राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान आणि राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान यांचा समावेश असलेल्या राष्ट्रीय आरोग्य अभियानाचा उद्देश आरोग्य यंत्रणांचे तसेच संख्या व मानवी संसाधन क्षमतेचे सक्षमीकरण करून सर्वसमावेशक आरोग्यसेवा उपलब्ध करून देणे आहे.

अभियानाचे प्रमुख घटक

- ग्रामीण व नागरी भागातील आरोग्य सुविधांचे बळकटीकरण करणे,
- संसर्गजन्य व असंसर्गजन्य रोगांचे नियंत्रण करणे
- प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके व किशोरवयातील मुलामुलांचे आरोग्य कार्यक्रम राबविणे
- स्वच्छता व आरोग्यनिगा, पोषण आणि सुरक्षित पेयजल यासारख्या आरोग्याशी निगडित सेवांच्या परिणामकारक एकत्रिकरणावर राष्ट्रीय आरोग्य अभियानात भर दिला आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान

- ग्रामीण जनतेस विशेषतः महिला, मुले व वंचित घटकांना किफायतशीर, सुलभ व दर्जेदार आरोग्यसेवा उपलब्ध करून देऊन त्यांच्या आरोग्य विषयक भागविण्यासाठी राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान एप्रिल, २००५ मध्ये सुरु करण्यात आले.

राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान

- नागरी भागातील जनतेच्या प्रामुख्याने ५०,००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असणारी शहरे/नगरे यातील झोपडपट्ट्या व इतर

सीमांतीक घटकांच्या आरोग्य विषयक भागविण्यासाठी सन २०१३ पासून राज्यात राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान राबविण्यात येत आहे.

- राज्यातील ९५ शहरांचा राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियानांतर्गत समावेश आहे.
- प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयातील मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम
- बालकांच्या आरोग्याचा दर्जा उंचावून व लोकसंख्या स्थिर ठेवून त्याद्वारे माता मृत्यूप्रमाण, अर्भक मृत्यूदर व एकूण जननदर कमी करण्यासाठी प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयातील मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे.

जननी सुरक्षा योजना

- संस्थात्मक प्रसुतीस चालना देण्यासाठी आणि दारिद्र्य रेषेखालील, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या कुटुंबातील बालमृत्यू व माता मृत्यू कमी करण्याकरीता जननी सुरक्षा योजना राबविण्यात येत आहे.
- सर्व प्रसुती कुशल प्रसुती सेवकांमार्फत करून त्याद्वारे माता मृत्यू कमी करणे हे या योजनेचे ध्येय आहे.
- संस्थेमध्ये प्रसुती झाल्यानंतर सात दिवसांच्या आत लाभार्थ्याला ग्रामीण भागात ७०० रु. व नागरी भागात ६०० रु. दिले जातात.
- कुशल प्रसुती सेवकांच्या मदतीने घरी प्रसूत होणाऱ्या ग्रामीण व नागरी भागातील लाभार्थ्यास ५०० रुपये दिले जातात.
- सिझेरियन शस्त्रक्रियेद्वारे प्रसुती झालेल्या लाभार्थ्यास झालेल्या खर्चाच्या प्रतिपूर्तीपोटी १,५०० रुपये पर्यंत रक्कम दिली जाते.

प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान

- गर्भवती महिलांना प्रत्येक महिन्याच्या ठराविक दिवशी खात्रीशीर आणि गुणवत्तापूर्ण प्रसुतीपूर्व सेवा मिळावी या उद्देशाने केंद्र शासनाने प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाची सुरुवात केली.
- रोगनिदान चाचण्या, सोनोग्राफी तपासणी, प्रसुतीतज्ञाकडून शारीरिक व उदर तपासणी, अति जोखमीच्या गरोदरपणाचे वेळेवर निदान आणि तत्पर संदर्भसेवा हे या अभियानाचे महत्वाचे घटक आहेत.
- दर महिन्याच्या नऊ तारखेला या सेवा आरोग्यसुविधा केंद्रात लाभार्थ्यांना मोफत दिल्या जातात. नऊ तारखेला रविवार किंवा सार्वजनिक सुट्टी असेल तर पुढील कामकाजाच्या दिवशी या सेवा पुरविल्या जातात. नियमित प्रसुतीपूर्व सेवांव्यतिरिक्त या सेवा दिल्या जातात.

प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना

- केंद्रशासनाने प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजनेची सुरुवात १ जानेवारी २०१७ रोजी केली.
- या योजनेअंतर्गत शासकीय रुग्णालयात नोंदणी केलेल्या गर्भवती महिलेस तिच्या पहिल्या जिवंत अपत्याकरिता ५००० रु लाभाची रक्कम तीन हप्त्यात बँक खात्यात जमा केली जाते.
- पगारी प्रसुतीरजा उपभोगणाऱ्या महिला हा लाभ घेण्यास अपात्र आहेत.

नवसंजीवनी योजना

- योजनेचा मुख्य उद्देश - आदिवासी लोकांच्या आरोग्याची स्थिती सुधारून त्यांचे उत्पादक जीवन वाढवणे आणि आदिवासी भागातील माता मृत्यू आणि अर्भक मृत्यू कमी करणे
- या योजनेमध्ये आरोग्य सेवेची उपलब्धता, शुद्ध पाणीपुरवठा, पोषक आहाराकरिता पुरेसा अन्नधान्य पुरवठा आणि बालकांवर योग्य व वेळेवर उपचार याची सुनिश्चिती केली जाते.
- या योजनेअंतर्गत फिरत्या वैद्यकीय पथकांच्या भेटी, दाई बैठका, मान्सूनपूर्व प्रतिबंधात्मक उपाय, तीव्र कमी वजनाची आणि मध्यम तीव्र कमी वजनाच्या बालकांसाठी आहाराची तरतूद आणि पालकांच्या बुडित मजुरीपोटी नुकसान भरपाई इत्यादी विविध उपक्रम राबविण्यात येतात.
- राज्यामध्ये १६ जिल्ह्यांतील ८,४१९ गावांच्या आदिवासी भागात नवसंजीवनी योजना राबविण्यात येत आहे.

मातृत्व अनुदान योजना

- मातृत्व अनुदान योजना ही नवसंजीवनी योजनेअंतर्गत राबविण्यात येत असून यामध्ये आदिवासी भागातील गर्भवती महिलांची प्रसुतीपूर्व नोंदणी, नियमित आरोग्य तपासणी व आवश्यक औषधे पुरविणे यासारख्या आरोग्य सेवा पुरविल्या जातात.
- या योजनेअंतर्गत प्रसुतीपूर्व तपासणीकरीता वैद्यकीय केंद्रात जाण्यासाठी रु. ४०० रोख देण्यात येतात व रु. ४०० ची औषधे मोफत पुरविण्यात येतात.

सार्वजनिक लसीकरण कार्यक्रम

- क्षयरोग, घटसर्प, डांग्या खोकला, धनुर्वात, पोलिओ, हिमोफिलस इन्फ्लुएंझा टाईप बी. कावळ बी, गोवर, इत्यादी आजारांमुळे गर्भवती महिला, अर्भक व विविध वयोगटातील बालके यांच्या होणाऱ्या मृत्यूचे. रोगग्रस्ततेचे व अपंगत्वाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी लसीकरण सेवा पुरविण्याच्या उद्देशाने राज्यामध्ये सार्वजनिक लसीकरण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे.

पल्स पोलिओ कार्यक्रम

- पाच वर्षांखालील मुलांना पूर्वी कितीही वेळा पोलिओ डोस दिला असला तरी राष्ट्रीय लसीकरणाच्या दिवशी पोलिओ डोस देण्यात येतो.
- राज्याने पोलिओ विषाणूचा प्रसार नियंत्रणात ठेवण्यात शासन यशस्वी झाले आहे.

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम

- जन्माच्या वेळी उद्भवणारे दोष, मुलांचे आजार, न्यूनता आणि अपंगत्व व विलंबाने होणारी वाढ या दोषांचे लवकर निदान करून त्यावर उपचार करणे हा राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाचा उद्देश आहे.
- अंगणवाडीच्या माध्यमातून सहा वर्षांपर्यंतच्या शालापूर्व बालकांची नियमितपणे वर्षातून दोनदा आरोग्य तपासणी करणे हा या कार्यक्रमाचा आवश्यक घटक आहे.
- सहा ते १८ वर्षे वयोगटातील शासकीय तसेच शासन अनुदानित शाळेत शिकणाऱ्या मुलांची नियमित आरोग्य तपासणी केली जाते. या तपासणीत आजाराचे निदान झालेल्या बालकांना संदर्भसेवा व शस्त्रक्रियेसह वैद्यकीय उपचार मोफत दिले जातात.

राष्ट्रीय क्षयरोग निर्मूलन कार्यक्रम

- राष्ट्रीय क्षयरोग कार्यक्रम सन १९६२ मध्ये सुरू करण्यात आला.
- केंद्र शासनाने सन १९९३ मध्ये राष्ट्रीय क्षयरोग कार्यक्रमाचे पुनरुज्जीवन करून सुधारित राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम सुरू केला.
- या कार्यक्रमांतर्गत डायरेक्टली ऑब्झर्वर्ड ट्रिटमेंट शॉर्ट कोर्स (डॉट्स) हे धोरण स्वीकारण्यात आले. सन २०२५ पर्यंत भारतातील क्षयरोग नियंत्रण आणि निर्मूलनासाठी नॅशनल स्ट्रेटेजिक प्लॅन फॉर ट्यूबरक्युलोसिस (एनएसपी) २०१७-२०२५ प्रसिद्ध करण्यात आला आहे.
- एनएसपी नुसार क्षयरोग निर्मूलन 'डिटेक्ट-ट्रीट-प्रिव्हेंट-बिल्ड' या चार धोरणात्मक स्तंभांमध्ये समायोजित केले आहे.
- केंद्र शासनाद्वारे सन २०१२ पासून सर्व आरोग्य सेवा प्रदात्यांकडील सर्व क्षयरुग्ण सूचित करणे अनिवार्य केले आहे.
- शासकीय आणि खाजगी आरोग्य सेवा प्रदात्यांसाठी क्षयरुग्ण सूचित करण्याकरिता निक्षय ही वेब आधारित क्षयरोग देखरेख प्रणाली विकसित केली आहे.
- क्षयरोग प्रतिबंध आणि निगा याकरिता क्षयरोग प्रकरणे सूचित करण्यासाठी आणि उपचारांचे सातत्यपूर्ण पालन आणि उपचार पूर्ण होण्याची निश्चिती करण्यासाठी खाजगी प्रदात्यांना प्रोत्साहन भत्ता दिला जातो.

राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम

- मोतीबिंदूच्या शस्त्रक्रिया करणे आणि शाळेत जाणाऱ्या मुलांची तपासणी करून दृष्टीदोष आढळणाऱ्या विद्यार्थ्यांना चष्मा पुरविणे या उद्देशाने राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रम

- उद्दिष्टे-कुष्ठरोगाचे निर्मूलन करणे (सर्व जिल्ह्यांमध्ये दर १०,००० लोकसंख्येमागे एक पेक्षाही कमी कुष्ठरोगी आढळणे), कुष्ठरोग बाधित रुग्णांचे अपंगत्व प्रतिबंध व वैद्यकीय पुनर्वसन तसेच कुष्ठरोगाबाबतची कलंक भावना कमी करणे

कुटुंब कल्याण कार्यक्रम

- लोकसंख्या स्थिर ठेवणे हे कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. नसबंदी आणि दोन अपत्यांच्या जन्मात अंतर राखणे हे या कार्यक्रमाचे महत्वाचे पैलू आहेत.
- मुखावाटे घ्यावयाच्या गोळ्या, तांबी, प्रसूतीपश्चात तांबी, पारंपरिक संतति प्रतिबंधक साधने याबरोबरच काही नवीन गर्भनिरोधनाच्या पद्धतींचा म्हणजेच इंजेक्टेबल एमपीए, आठवडी सेटक्रोमैन गोळ्या, इत्यादी पद्धतीच्या प्रचार व प्रसारावर भर दिला जातो.

एकात्मिक महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत- प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना

- राज्यामध्ये १ एप्रिल २०२० पासून एकात्मिक महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना आणि आयुष्मान भारत- प्रधानमंत्री जन आरोग्य ही सुधारित योजना संपूर्ण राज्यात राबविण्यात येत आहे.
- या योजनेद्वारे सूचीबद्ध रुग्णालयांमार्फत निवडक आजारांच्या उपचारांसाठी रोख रक्कम विरहीत दर्जेदार वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून दिली जाते. ही एकात्मिक योजना विमा आणि हमी अशा मिश्र तत्त्वावर राबविण्यात येत आहे.
- महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना पूर्णतः राज्य शासनाच्या वित्तीय सहाय्याने राबविण्यात येणारी एक प्रमुख आरोग्य विमा योजना आहे. या योजने अंतर्गत पिवळे शिधापत्रिका धारक कुटुंबे (दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबे, अंत्योदय व अन्नपूर्णा योजनेचे लाभार्थी), दारिद्र्य रेषेवरील केशरी शिधापत्रिका धारक कुटुंबे, शेतकरी आत्महत्याग्रस्त १४ जिल्ह्यातील (औरंगाबाद, जालना, परभणी, हिंगोली, बीड, नांदेड, उस्मानाबाद, लातूर, अमरावती, अकोला, वाशिम, बुलढाणा, यवतमाळ आणि वर्धा) शुभ्र शिधापत्रिकाधारक शेतकरी कुटुंबे पात्र आहेत.
- शासकीय अनाथाश्रमातील मुले, शासकीय आश्रमशाळेतील

विद्यार्थी, शासकीय महिला आश्रमातील सदस्य व शासकीय वृद्धाश्रमातील ज्येष्ठ नागरिक आणि महाराष्ट्र इमारत आणि इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळाकडे नोंदणीकृत बांधकाम कामगार आणि त्यांचे कुटुंब देखील या योजने अंतर्गत पात्र आहेत.

- या योजनेअंतर्गत लाभार्थी कुटुंबास रुग्णालयात दाखल झाल्यावर होणाऱ्या खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी रु. १.५० लाख पर्यंत व मुत्रपिंड प्रत्यारोपणासाठी रु. २.५० लाख पर्यंत प्रतिवर्षा प्रतिकुटुंब आरोग्य विमा संरक्षण देण्यात येते.

राज्य रक्त संक्रमण परिषद

- मुख्य उद्दिष्ट - सुरक्षित रक्ताचा व रक्तघटकांचा पुरेसा पुरवठा वाजवी दरात करणे
- सन २००० पासून सिकलसेल ग्रस्त बालके तसेच थैलेसीमिया व हिमोफिलियाने पीडित रुग्णांना मोफत रक्तपुरवठा केला जातो.

साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम

- कॉलरा, गॅस्ट्रो, अतिसार, इत्यादी जलजन्य आजार यांचा उद्रेक व अधूनमधून होणारा उद्भव यांचे संनियंत्रण साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत केले जाते. या आजारांमुळे होणारी लागण व मृत्यू कमी करण्याकरीता प्रतिबंधात्मक उपाययोजना केल्या जातात.

मानवी अवयव प्रत्यारोपण

- मानवी उपचारांकरिता मानवी अवयव काढणे, जतन करणे, प्रत्यारोपण करणे तसेच मानवी अवयवांचे व्यापारीकरण रोखणे याबाबत नियमन करण्याकरिता केंद्र शासनाने मानवी अवयव प्रत्यारोपण अधिनियम, १९९४ लागू केला आहे.
- राज्यात डिसेंबर २०२२ पर्यंत २३५ अवयव प्रत्यारोपण केंद्रांची नोंदणी करण्यात आली असून त्यापैकी एका प्रकारच्या अवयव प्रत्यारोपणासाठी १२१ केंद्रे व एकापेक्षा जास्त अवयवांच्या प्रत्यारोपणासाठी ११४ केंद्रे आहेत.

महिला व बाल विकास

►► महिला विकास :-

- शाश्वत विकास ध्येय-५ - 'स्त्री पुरुष समानता साध्य करणे आणि सर्व महिला व मुलींचे सक्षमीकरण करणे' हे आहे.

मिशन शक्ती :-

- महिलांची सुरक्षा, संरक्षण व सक्षमीकरण याकरिता केंद्र शासनाने 'मिशन शक्ती एकात्मिक महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम एकछत्री योजना' जुलै २०२२ मध्ये सुरु केली आहे.
- महिलांची सुरक्षा व संरक्षण याकरिता संबल आणि महिला

सक्षमीकरणाकरिता सामर्थ्य या मिशन शक्ती च्या दोन उपयोजना आहेत.

- संबल उपयोजनेमध्ये वन स्टॉप सेंटर, बेटी बचाओ बेटी पढाओ, इत्यादी योजनांचा समावेश आहे.
- सामर्थ्य उपयोजनेमध्ये उज्ज्वला गृहे, स्वाधारगृहे व नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी वसतिगृहे या योजनांचा समावेश आहे.

सखी वन स्टॉप सेंटर:

- हिंसाचाराने पीडित महिलांना एकाच छत्राखाली एकात्मिक आधार व सहाय्य देणे आणि कोणत्याही हिंसाचाराविरुद्ध लढा देण्यासाठी महिलांना वैद्यकीय, कायदेशीर, मनोवैज्ञानिक व समुपदेशन सहाय्यासह आपत्कालीन व सर्वसाधारण) स्थितीत तातडीने मदत करणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत.
- राज्यात ३७ सखी वन स्टॉप सेंटर आहेत.

बेटी बचाओ बेटी पढाओ:

- मुलींच्या जीविताची सुरक्षिततेची व शिक्षणाची खात्री देणे आणि लिंग भेदावर आधारित लिंग निवड प्रथेचे निर्मूलन करणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत.
- राज्यात ही योजना बालकांमधील मुलामुलींचे दर कमी असलेल्या दहा जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे.
- या योजनेअंतर्गत जन-जागरण मोहिमेद्वारे मुलींचा जन्मदर वाढविणे, गर्भवती महिलांची नोंदणी, मुलींचा जन्म साजरा करणे, आरोग्य शिबिरे आयोजित करणे, मुलींच्या शिक्षणाविषयी मार्गदर्शन करणे, गुड्डा-गुड्डा फलक लावणे, मुले व मुली यांच्या जन्मांची संख्या असलेले फलक सार्वजनिक ठिकाणी लावणे व जिल्हास्तरीय विविध स्पर्धा राबविणे असे अनेक उपक्रम राबविण्यात येतात.

उज्ज्वला गृह:-

- उद्दिष्टे - जन जागृती निर्माण कार्यक्रमांमार्फत महिला व मुलांची लैंगिक शोषणासाठी केली जाणारी तस्करी रोखणे, पीडित महिलांना सुटकेसाठी व समाजामध्ये पुन्हा सामावून घेण्यासाठी मदत करणे आणि अन्न, वस्त्र, निवारा, समुपदेशनासह वैद्यकीय उपचार, कायदे विषयक मदत, व्यावसायिक प्रशिक्षण व मार्गदर्शन यासारख्या प्राथमिक गरजा पुरवून त्यांचे पुनर्वसन करणे.
- डिसेंबर २०२२ अखेर राज्यात सात उज्ज्वला गृहे कार्यरत आहेत.

स्वाधार गृह :

- या योजनेअंतर्गत निराधार, बेघर, विधवा, परित्यक्ता, कौटुंबिक हिंसाचाराच्या बळी असलेल्या, नैसर्गिक आपत्तीमध्ये बेघर

झालेल्या, तुरुंगातून सुटका झालेल्या परंतु कुटुंबांचा आधार नसलेल्या कैदी, कुंटणखान्यांतून सुटका केलेल्या, इत्यादी विकट परिस्थितीतील महिलांचे संरक्षण, निवारा, संगोपन, शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण देऊन पुनर्वसन करण्यात येते.

- राज्यात डिसेंबर २०२२ अखेर बारा स्वाधारगृहे कार्यरत आहेत.

नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी वसतिगृह

- नोकरी करणाऱ्या महिलांना त्यांच्या मुलांसाठी डे-केअर सेंटर सुविधेसह सुरक्षित आणि सोयीस्कर निवासस्थानाची उपलब्धता करून देणे हा या योजनेचा उद्देश आहे.
- या योजनेअंतर्गत महानगरांसाठी ₹५०,००० व इतर ठिकाणांसाठी ₹३५,००० पेक्षा कमी मासिक उत्पन्न असलेल्या नोकरी करणाऱ्या अविवाहित, विधवा, घटस्फोटित, विभक्त विवाहित परंतु ज्यांचे पती किंवा जवळचे कुटुंबीय त्याच भागात राहत नसणाऱ्या आणि नोकरीसाठी प्रशिक्षण सुरु असलेल्या महिलांकरिता वसतिगृह इमारत बांधण्यासाठी किंवा भाडेतत्वावर घेतलेल्या जागेत वसतिगृह चालविण्यासाठी अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्थांना आर्थिक सहाय्य दिले जाते.
- वसतिगृहातील महिलांना त्यांच्या निवासासाठी भाडे आकारले जाते. राज्यात अशी ६५ वसतिगृहे कार्यरत आहेत.

निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग

- महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये एक-तृतीयांश आरक्षण देण्याचे केंद्र शासनाचे निर्देश आहेत. राज्य शासनाने हे आरक्षण ५० टक्क्यांपर्यंत वाढविले आहे.
- सतराव्या लोकसभेत (२०१९-२०२४) महाराष्ट्रातील ४८ विद्यमान खासदारांपैकी आठ महिला खासदार आहेत.
- राज्यसभेत १९ विद्यमान खासदारांपैकी चार महिला खासदार आहेत.
- चौदाव्या महाराष्ट्र विधानसभेत (२०१९-२०२४) जानेवारी, २०२३ पर्यंत २८६ विद्यमान आमदारांपैकी २५ महिला आमदार आहेत.
- महाराष्ट्र विधान परिषदेत ५७ विद्यमान आमदारांपैकी चार महिला आमदार आहेत.

महिला आर्थिक विकास महामंडळ

- राज्य शासनाने महिला सक्षमीकरणाच्या विविध योजना स्वयंसहाय्य गटांमार्फत राबविण्यासाठी महिला आर्थिक विकास महामंडळास (माविम) नोडल संस्था म्हणून घोषित केले आहे.
- स्वयंसहाय्य गट, वित्तीय संस्था, स्वयंसेवी संस्था आणि शासनाचे संबंधित विभाग यांमधील समन्वय संस्था म्हणून माविम कार्य करते.

- शासन स्वयंसहाय्य गटांना बाजारपेठ मिळवून देते, तसेच महिलांमधील नेतृत्व गुण व प्रशासकीय क्षमता वर्ध्दींगत करण्यासाठी प्रशिक्षण आयोजित करते.

लोकसंचलित संसाधन केंद्र:

- लोकसंचलित संसाधन केंद्र हा सोसायटी अधिनियम, १८६० अंतर्गत नोंदणीकृत असलेला गट असून सुमारे २५ किमीच्या परिघात येणाऱ्या सुमारे २० ते २५ गावांतील २५० ते ३०० स्वयंसहाय्य गटांचा समूह आहे.
- महिलांच्या उदरनिर्वाहासाठी कौशल्य विकास प्रशिक्षण, बँक जोडणी, उत्पादित वस्तूंना बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे यांसारख्या प्राथमिक सेवा स्वयंसहाय्य गटांना पुरविणे हे लोकसंचलित संसाधन केंद्रांचे कार्य आहे.

तेजश्री फायनान्शियल सर्व्हिसेस:-

- अति गरीब व कर्जबाजारी महिलांना कर्जमुक्त करण्यासाठी तेजश्री फायनान्शियल सर्व्हिसेस ही योजना सन २०१८-१९ पासून तीन वर्षांच्या कालावधीकरिता स्वयंसहाय्य गटांमार्फत राबविण्यात येत आहे.
- या योजनेंतर्गत एक लाख महिलांना ₹१०,००० रक्कमेपर्यंत वैयक्तिक कर्ज, दहा हजार कर्जपिडीत महिलांना कर्ज परतफेड करण्यासाठी ₹ २०,००० पर्यंतचे वित्तीय सहाय्य व लोकसंचलित संसाधन केंद्रामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या ३०० महिला सामाजिक उपक्रमांसाठी दोन लाखांपर्यंत खेळते भांडवल उपलब्ध करून दिले जाते.

नव तेजस्विनी:

- जानेवारी २०२१ मध्ये नव तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला विकास प्रकल्प मंजूर करण्यात आला आहे.
- हा प्रकल्प इंटरनॅशनल फंड फॉर अग्रीकलचरल डेव्हलपमेंटच्या सहाय्याने गरीब व गरजू महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी राज्यात सुरु करण्यात आला आहे.
- या प्रकल्पात मुख्यत्वे बाजाराभिमुख उद्योगांना प्रोत्साहन, सहाय्यक सेवा उपलब्ध करणे व संस्थात्मक विकास आणि प्रकल्प व्यवस्थापन यावर लक्ष केंद्रीत केले आहे.
- या प्रकल्पाद्वारे महिलांच्या नेतृत्वाखालील शेतकरी उत्पादक संस्था, सूक्ष्म उद्योजक, लोकसंचलित संसाधन केंद्रामार्फत राबविले जाणारे शेती उपक्रम, बिगरशेती उपक्रम आणि शेतीशी संलग्न उपक्रमांना सहाय्य करण्यात येते.

बाल विकास

►► राज्य बाल धोरण २०१८

उद्दिष्टे

- सामाजिक स्थितीमुळे बालकांमधील असमानता, भेदभाव व अन्याय दूर करण्यासाठी योग्य सुधारणात्मक व ठोस उपाययोजना करणे
- अनैतिक व्यापार तसेच प्रत्येक बालकास कुटुंबात किंवा कुटुंबासारख्या वातावरणात प्रेम व निगा संरक्षण, सहकार्य व बालसंगोपनाचा अधिकार देणे

एकात्मिक बाल विकास सेवा

- उद्दिष्ट - ग्रामीण, आदिवासी व झोपडपट्टी भागातील शाळापूर्व बालकांची योग्य वाढ व विकास साधण्यासाठी एकात्मिक पद्धतीने सेवा पुरविणे.
- या योजने अंतर्गत सहा वर्षाखालील बालके, गर्भवती स्त्रिया व स्तन्यदा माता यांचे आरोग्य व पोषण स्थिती सुधारण्यासाठी लसीकरण पूरक पोषण आहार, आरोग्य तपासणी, संदर्भ सेवा, पोषण व आरोग्य शिक्षण आणि शालेय पूर्व शिक्षण अशा मूलभूत सेवा पुरविल्या जातात.

पोषण कार्यक्रम:

- पूरक पोषण कार्यक्रम हा एकात्मिक बाल विकास सेवा योजने अंतर्गत बालके, गर्भवती महिला आणि स्तन्यदा माता यांच्या किमान पोषण गरजा भागविण्यासाठी व त्यांना आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी राबविला जातो.
- समाजातील वंचित घटकातील सहा वर्षांपेक्षा कमी वयाची बालके, गर्भवती महिला आणि स्तन्यदा माता यांना पौष्टिक आहार देणे व त्यांचे आरोग्य सुधारणे हे पूरक पोषण कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे.
- दुर्गम व संवेदनशील भागातील कुपोषण नियंत्रित करून अर्भक मृत्यू कमी करणे हे सुध्दा या योजनेचे एक उद्दिष्ट आहे.

ग्राम बाल विकास केंद्र:

- एकात्मिक बाल विकास सेवा कार्यक्रमा अंतर्गत कुपोषणास आळा घालण्यासाठी गाव/ अंगणवाडी स्तरावर ही केंद्र सुरू करण्यात आली आहेत.
- अतितीव्र कुपोषित बालकांना महिनाभर अंगणवाडीत ठेवले जाते. अतितीव्र कुपोषित बालकांमधील कुपोषण निर्मूलनासाठी खास तयार केलेल्या उर्जायुक्त पौष्टिक आहारासह वैद्यकीय सल्ला दिला जातो.
- अंगणवाडीत तीन नियमित आहारा सोबत मुलांना दिवसातून तीन वेळा अतिरिक्त आहार दिला जातो तसेच सर्व वैद्यकीय सुविधा पुरविल्या जातात..

पोषण अभियान:

- एकात्मिक बालविकास सेवा योजने अंतर्गत पोषण अभियानाची सर्व जिल्ह्यांमध्ये अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

अभियानाची प्रमुख उद्दिष्टे

1. कुपोषणाचे प्रमाण सहा टक्क्यांनी कमी करणे,
 2. लहान बालके, किशोरवयीन मुली व महिलांमधील रक्तक्षयाचे प्रमाण नऊ टक्क्यांनी कमी करणे
 3. कमी वजनाच्या चालकांचे प्रमाण सहा टक्क्यांनी कमी करणे.
- सामुदायिक गतीशिलता आणि लोकसहभागाला चालना देण्यासाठी सन २०१८ पासून दरवर्षी सप्टेंबर महिना राष्ट्रीय पोषण माह म्हणून राज्यात साजरा केला जातो.

पूर्व बाल्यावस्थेतील संगोपन व शिक्षण:

- महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेने बालकांच्या विकासाच्या अवस्थांवर व वर्तनांवर आधारित तीन ते सहा वर्षे वयोगटासाठी 'बालशिक्षणक्रम' अभ्यासक्रम विकसित केला असून या अभ्यासक्रमास 'आकार' असे नाव देण्यात आले आहे.
- 'आकार' बालशिक्षण कार्यक्रमांद्वारे ऑनलाईन पद्धतीने सर्व अंगणवाड्यांमधील विद्यार्थ्यांचे शालेयपूर्व उपक्रम पूर्ण करण्यात येतात.

माझी कन्या भाग्यश्री:

- मुलीच्या जन्मदरात वाढ करणे, गर्भलिंग चाचणी रोखणे, मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रोत्साहन व हमी देणे आणि मुलीच्या आरोग्याचा दर्जा सुधारणे ही या योजनेची उद्दिष्टे असून ही योजना मुली असलेल्या समाजाच्या सर्व घटकांतील व वार्षिक उत्पन्न ₹७.५० लाख पर्यंत असणाऱ्या कुटुंबांना लागू करण्यात आली आहे.
- एका मुलीच्या जन्मानंतर मातेने/पित्याने कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यास मुलीच्या नावे ₹ ५०,००० बँकेत मुदत ठेव म्हणून गुंतविण्यात येतात.
- दोन मुलींच्या जन्मानंतर मातेने / पित्याने कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यास प्रत्येक मुलीच्या नावे ₹ २५,००० बँकेत मुदत ठेव म्हणून गुंतविण्यात येतात. मुलींच्या वयाच्या सहाव्या व बाराव्या वर्षी केवळ मुद्दल रकमेवरील व्याज काढून घेता येते आणि मुलीच्या वयाची १८ वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर पूर्ण रक्कम (मुद्दल व व्याज) देय होते.

वेबी केअर किट:

- प्राथमिक आरोग्य केंद्र अथवा शासकीय रुग्णालयात प्रसुती

होणाऱ्या मातांना नवजात बालकांसाठी ₹२,००० पर्यंतच्या बेबी केअर किट बॅग उपलब्ध करून देण्यात येतात.

- ही योजना कुटुंबातील पहिल्या बालकासाठी लागू आहे.

अंगणवाडी दत्तक धोरण

- राज्य शासन ऑक्टोबर २०२२ पासून लोकसहभागातून अंगणवाडीच्या बळकटीकरणासाठी अंगणवाडी दत्तक धोरण राबवित आहे.

या अंतर्गत-

- कॉर्पोरेट कंपनी व त्यांच्या मार्फत राबविण्यात येणारा कॉर्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटी (सीएसआर) कार्यक्रम,
 - अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्था, विविध ट्रस्ट, रोटरी क्लब, लायन्स क्लब, इ.
 - व्यक्ती/कुटुंब/समूह यांच्याद्वारे अंगणवाडी दत्तक घेता येते.
- अंगणवाडी दत्तक घेणाऱ्या संस्थेने पायाभूत सुविधा व शैक्षणिक सुविधा, वृद्धी संनियंत्रण यंत्रांचा पुरवठा, प्रशिक्षण व कौशल्य विकास कार्यक्रम, आरोग्य तपासणी इत्यादी सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी सहभागी होणे अपेक्षित आहे.

एकात्मिक बाल संरक्षण योजना

- योजनेचा उद्देश - बिकट परिस्थितीतील तसेच इतर असुरक्षित बालकांसाठी शासन व नागरीक यांच्या भागीदारीतून सुरक्षित वातावरण निर्मिती करणे
- या योजनेतर्गत खुली निवारागृहे, विशेष दत्तक स्रोत संस्था, बाल कल्याण समित्या, बाल न्याय मंडळे, जिल्हा बाल संरक्षण संस्था, राज्य बाल संरक्षण संस्था, शासकीय / अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्थांची बालगृहे, निरीक्षण गृहे, अनुरक्षण गृहे, इत्यादी कार्यक्रम एकात्मिक बाल संरक्षण या योजनेत समाविष्ट करण्यात आले आहेत.

फिरते पथक प्रकल्प

- रस्त्यावर राहणाऱ्या मुलांची काळजी घेण्याच्या दृष्टीने आणि त्यांना शिक्षण व समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी राज्य शासनाने फिरते पथक हा नाविन्यपूर्ण प्रकल्प सुरु केला आहे.
- या प्रकल्पासाठी केंद्र शासनाने ₹५० लाख निधी मंजूर केला आहे. हा प्रकल्प प्रायोगिक तत्वावर मुंबई शहर, मुंबई उपनगर, ठाणे, नाशिक, पुणे आणि नागपूर या जिल्ह्यांत सहा महिन्यांसाठी राज्यात राबविण्यात येत आहे.

बाल संगोपन योजना:

- अनाथ, निराधार, गरजू व बेघर बालकांना कौटुंबिक जीवन प्रदान

करण्यासाठी जिल्हा महिला व बालविकास कार्यालय आणि अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्थांमार्फत ही योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे.

- प्रत्येक बालकाला कौटुंबिक वातावरणात संगोपन मिळण्याचा हक्क आणि गरज असल्याने, बाल संगोपन योजनेंतर्गत थोड्या किंवा वाढीव कालावधीसाठी बालकाला कुटुंब उपलब्ध करून देण्यात येते.
- बालकांच्या मूलभूत खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी शासनाकडून अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्थांद्वारे बाल संगोपन करणाऱ्या पालकांना दरमहा प्रति बालक रु.१,१०० अनुदान दिले जाते.
- या योजनेची अंमलबजावणी करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थेला गृहभेटी देणे यासह इतर प्रशासकीय खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी दरमहा प्रति बालक ₹१२५ सहाय्यक अनुदान दिले जाते.

चाचा नेहरू बाल महोत्सव

- शासकीय/अशासकीय सामाजिक स्वयंसेवी संस्थांमध्ये पुनर्वसनासाठी दाखल झालेल्या सर्व मुलांच्या सुप्त गुणांना प्राधान्याने वाव देऊन त्यांच्यात बंधुत्व व संघभावना निर्माण व्हावी यासाठी चाचा नेहरू बाल महोत्सव राज्यातल्या प्रत्येक जिल्ह्यात व प्रादेशिक विभागात दरवर्षी नोव्हेंबर महिन्याच्या दुसऱ्या आठवड्यात आयोजित करण्यात येतो.

रोजगार व दारिद्र्य

॥ रोजगार

- जनगणना २०११ नुसार, राज्यात ४.९४ कोटी कामगार होते, त्यापैकी ४.३८ कोटी मुख्य कामगार व ०.५७ कोटी सिमांतिक कामगार होते. स्त्रियांचे प्रमाण मुख्य कामगारांमध्ये ३१.५ टक्के तर सिमांतिक कामगारांमध्ये ५३.६ टक्के होते.

नियतकालिक श्रमबल पाहणी

- सुरुवात** - एप्रिल २०१७
- संस्था** - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय
- राष्ट्रीय नमुना पाहणी कार्यालयामार्फत दर पाच वर्षांनी रोजगार आणि बेरोजगारी बाबत पाहणी घेतली जात होती.
- या पाहणीतून श्रम शक्ती सहभाग दर, कामगार लोकसंख्या प्रमाण, बेरोजगारी दर हे महत्वाचे निर्देशक तयार केले जातात.

कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रे

- कामाच्या शोधात असणाऱ्या व्यक्तींना रोजगार व स्वयंरोजगारासाठी

समुपदेशन, मार्गदर्शन व मदत करण्यासाठी राज्यात कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रे स्थापन करण्यात आली आहेत.

- दिव्यांग व्यक्तींसाठी एका विशेष केंद्रासह राज्यात एकूण ३६ जिल्हा स्तरावर सहा विद्यापीठात आणि आठ आदिवासीकरिता आहेत.

रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

- राज्य शासनामार्फत रोजगार प्रोत्साहनाकरिता खालील कार्यक्रम राबविण्यात येतात.
 - रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम :- सुशिक्षित बेरोजगार व्यक्तींना प्रत्यक्ष कामाचे अथवा इतर प्रात्यक्षिक प्रशिक्षण देणे
 - शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण कार्यक्रम :- शिकाऊ उमेदवारांना प्रशिक्षण देऊन उद्योगांना प्रशिक्षित मनुष्यबळ पुरविणे
 - उद्योजकता विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम :- सुशिक्षित बेरोजगार युवकांना स्वयंरोजगारासाठी प्रेरित व प्रशिक्षित करणे.
 - प्रधान मंत्री कौशल्य विकास योजना :- या केंद्र पुरस्कृत योजने च्या माध्यमातून द्वारे युवकांना अधिक चांगल्या उपजीविकेचे साधन उपलब्ध होण्यासाठी उद्योग संबंधित प्रशिक्षण देण्यात येते.
 - प्रमोद महाजन कौशल्य व उद्योजकता विकास अभियान :- 'कुशल महाराष्ट्र रोजगारक्षम महाराष्ट्र' राज्यातील १५ ते ४५ वर्ष वयोगटातील व्यक्तींना कौशल्य विकास प्रशिक्षण दिले जाते.

रोजगार निर्मिती योजना

- महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना:- महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम २००५ अंतर्गत उपजीविका सुरक्षेत वाढ करण्यासाठी प्रत्येक आर्थिक वर्षात अकुशल काम करण्यास इच्छुक असणा प्रौढ व्यक्तीच्या प्रत्येक कुटुंबास किमान १०० दिवसांच्या मजुरीच्या रोजगाराची हमी देण्यात येते.
- प्रत्येक कुटुंबाच्या १०० दिवसांच रोजगारावरील खर्च केंद्र शासनामार्फत करण्यात येतो तर १०० दिवसांवरील अतिरिक्त रोजगाराचा खर्च राज्य शासनामार्फत केला जातो.

मिशन अमृत सरोवर :-

- केंद्र शासनाने २४ एप्रिल २०२२ रोजी स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करण्याचा एक भाग म्हणून मिशन अमृत सरोवर सुरू केले.
- या मिशनद्वारे देशातील प्रत्येक जिल्ह्यामधील किमान ७५ जलस्रोतांचा विकास पुनरुज्जीवन करण्याचे उद्दीष्ट आहे. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना व इतर योजनांच्या एकत्रिकरणातून या मिशन काम चालू आहे.

राज्य निधी रोजगार हमी योजना:-

- राज्य निधीतून 'मागेल त्याला शेततळे' योजना आणि 'नागपूर विभागात धडक सिंचन विहीर योजना' राबविण्यात येत असून त्यामधून अप्रत्यक्षरित्या ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती होते.

महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान

- दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानांतर्गत महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (उमेद राज्य शासनामार्फत राबविण्यात येते. शेती आणि बिगर शेती क्षेत्रातील गरीब जनतेच्या विद्यमान उपजीविकेला स्थैर्य देऊन प्रोत्साहि करणे या अभियानाचा मुख्य उद्देश आहे. ग्रामीण क्षेत्रात बहुतांश गरीब जनतेचा शेती हा उपजीविकेचा मुख्य स्रोत असल्याने, अभियानांतर्गत शाश्वत शेती आणि पशुपालन, लाकूड व्यतिरिक्त इतर वनोत्पज व मत्स्यपालन या संलग्न कार्यावर मुख्य भर दिलेल आहे.
- दीनदयाळ अंत्योदय योजना राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियान - दीनदयाळ अंत्योदय योजना राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियानाचे उद्दिष्ट नागरी भागातील गरीब कुटुंबांना स्वयंरोजगाराचा व कुशल मजुरी रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देऊन त्यांचे दारिद्र्य व असुरक्षितता कमी करणे आहे.
- हे अभियान मे २०१७ पासून राज्यातील २५९ नागरी स्थानिक संस्थांच्या कार्यक्षेत्रात राबविण्यात येत आहे.

पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम

- सुरुवात - २००८-०९
- प्रमुख उद्दिष्टे - नागरी भागात होणारे स्थलांतर कमी करण्यासाठी पारंपरिक कारागीर व बेरोजगार युवकांसाठी स्वयंरोजगार उद्योगांची उभारणी करून नवीन रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे व कारागिरांच्या मजुरी मिळविण्याच्या क्षमतेत वाढ करून रोजगाराच्या संधीत वाढ करणे
- हा कार्यक्रम राज्यात खादी आणि ग्रामोद्योग आयोग, महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळ व जिल्हा उद्योग केंद्रांमार्फत राबविला जातो.

बीज भांडवल योजना

- बेरोजगार व्यक्तींना उद्योग, सेवा व व्यवसाय यासारखे स्वयंरोजगार सुरू करण्याकरिता वित्तिय संस्थांद्वारे पुरविण्यात येणाऱ्या कर्जासाठी बीज भांडवल पुरवून प्रोत्साहित करणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे.
- राज्यातील बेरोजगार व्यक्ती किंवा १८ ते ५० वर्ष वयोगटातील सातवी उत्तीर्ण व्यक्तींचा गट या योजनेचा लाभ घेण्यास पात्र आहेत.

मुख्यमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम

- सुरुवात - २०१९
- उद्देश - सूक्ष्म व लघु उद्योगांद्वारे रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे.
- या कार्यक्रमांतर्गत प्रकल्प किंमतीच्या १५ ते ३५ टक्के अर्थ सहाय्य अनुदान म्हणून दिले जाते.

कामगार कल्याण

- कामगार व त्यांच्या कुटुंबियांसाठी कामाच्या ठिकाणा व्यतिरिक्त कल्याणकारी योजना राबवून त्यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि मानसिक स्तरात उन्नती करण्यासाठी महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळाची स्थापना सन १९५३ मध्ये करण्यात आली.
- ई श्रम पोर्टल - केंद्र शासनाच्या श्रम व रोजगार मंत्रालयाने असंघटीत कामगारांना सामाजिक सुरक्षा सेवा देण्याच्या उद्देशाने असंघटीत कामगारांचा राष्ट्रीय माहितीकोष तयार करण्यासाठी ई श्रम पोर्टल विकसित केले आहे.

प्रधानमंत्री श्रमयोगी मानधन योजना :-

- असंघटीत कामगारांना वृद्धापकालीन संरक्षण व सामाजिक सुरक्षा देण्यासाठी सन २०१९ मध्ये ही योजना सुरू करण्यात आली.
- पात्रता - १८ ते ४० वर्षे वयोगटातील दरमहा ₹१५,००० किंवा त्यापेक्षा कमी मासिक उत्पन्न असलेले आणि अन्य कुठल्याही निवृत्ती वेतन योजनेत सहभागी नसलेले असंघटीत कामगार

बाल कामगार प्रतिबंध

- बाल कामगार (प्रतिबंध आणि नियमन) अधिनियम १९८६ चा उद्देश १४ वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या बालकांना कामगार म्हणून घेण्यास प्रतिबंध करणे असा आहे.
- मुलांच्या आरोग्यासाठी धोकादायक आणि मनावर विपरित परिणाम करणाऱ्या १६ व्यवसाय व ६५ प्रक्रियांमध्ये बालकांना कामावर ठेवण्यास ह्या अधिनियमान्वये प्रतिबंध करण्यात आला आहे.
- अधिनियमातील सन २०१६ मधिल सुधारणेनुसार ज्या व्यक्तीने वयाची १४ वर्षे पूर्ण केली असून परंतु १८ वर्ष पूर्ण केलेली नाहीत अशांना किशोरवयीन संबोधले असून धोकादायक व्यवसायांमध्ये किशोरवयीनांना रोजगारास प्रतिबंध केला आहे.

दारिद्र्य

- शाश्वत विकास ध्येय-१ -सर्व स्वरूपातील सार्वत्रिक दारिद्र्य नाहिसे करणे.
- दारिद्र्य निर्मूलन करण्यासाठी शासनामार्फत विविध योजना/ कार्यक्रम राबविण्यात येतात.

- सन २०११-१२ साठी तेंडुलकर समितीच्या शिफारशीनुसार तयार करण्यात आलेले दारिद्र्याचे अंदाज सर्वात अलिकडचे उपलब्ध असलेले अंदाज आहेत.
- सन २०११-१२ साठी देशस्तरावर ग्रामीण भागासाठी दरडोई दरमहा खर्च ८१६ रुपये आणि नागरी भागासाठी दरडोई दरमहा १,००० रुपये अशी दारिद्र्य रेषा निश्चित करण्यात आली. राज्यातील ग्रामीण भागासाठी दरडोई दरमहा ९६७ रुपये आणि नागरी भागासाठी दरडोई दरमहा १,१२६ रुपये अशी दारिद्र्य रेषा निश्चित करण्यात आली.
- राज्यात दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण ग्रामीण भागासाठी २४.२ टक्के तर नागरी भागासाठी ९.१ टक्के होते

गृहनिर्माण

नागरी गृहनिर्माण

- महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा) आणि शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित (सिडको) या शहरी भागात किफायतशीर दरात घरे बांधणाऱ्या राज्य संस्था आहेत. झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण ही शहरी भागातील झोपडपट्ट्यांचे पुनर्विकास करणारी राज्य संस्था आहे.

प्रधानमंत्री आवास योजना (नागरी)

- सन २०२२ पर्यंत सर्व पात्र नागरी कुटुंबांना मूलभूत सुविधांसह पक्की घरे उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रधानमंत्री आवास योजना (नागरी) सर्वांसाठी घरे ही केंद्रशासनाच्या महत्त्वाकांक्षी योजना आहे.
- नागरी भागातील अत्यल्प उत्पन्न गट, अल्प उत्पन्न गट, मध्यम उत्पन्न गट व झोपडपट्टीवासियांच्या घरांची कमतरता दूर करणे या योजनेचा उद्देश आहे.
- महिला सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी या योजनेत महिला सदस्याच्या नावावर किंवा संयुक्त नावाने महिलेचे नाव प्रथम असलेल्या घरांची मालकी देण्यावर भर देण्यात येतो.
- या योजने अंतर्गत राज्याने ३९१ शहरांमध्ये १९.४० लाख घरे बांधण्याचे उद्दिष्ट निश्चित केले आहे.
- या योजनेअंतर्गत गृहप्रकल्पांना गती देण्याकरिता राज्य शासनाने महाराष्ट्र गृहनिर्माण विकास महामंडळाची स्थापना केली आहे.
- या योजनेअंतर्गत गृहप्रकल्पांना निवासी क्षेत्रासाठी २.५ चटई क्षेत्रफळ आणि हरित किंवा ना-विकास क्षेत्रासाठी एक चटई क्षेत्रफळ निर्धारित करण्यात आले आहे.
- राज्यात सदर योजनेअंतर्गत घरकुलांचे बांधकाम म्हाडा व सिडको यांचेमार्फत तसेच वैयक्तिकरित्या करण्यात येते.

महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण

- स्थापना- १९७७ (राज्यशासन)
- उद्देश- मुंबई तसेच राज्याच्या काही भागात किफायतशीर दरात घरे उपलब्ध करून देणे.
- नोव्हेंबर २०२२ पर्यंत म्हाडाने एकूण ४,९३,७४३ निवासी सदनिका/घरकुले (पुनर्विकासासह) बांधल्या आहेत.

शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित

- स्थापना-१९७०
- शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित (सिडको) हे राज्यात नियोजनबद्ध गृहनिर्माण विकास कार्यक्रम राबवित आहे.
- स्थापनेपासून (१९७०) डिसेंबर २०२२ पर्यंत सिडकोने एकूण १,९८,५४२ सदनिका/घरकुले बांधली आहेत व ५१.७८६ सदनिका / घरकुले त्यांचे बांधकाम प्रगतीपथावर आहे.

झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना

- स्थापना - १९९५
- अंमलबजावणी - झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण
- या योजनेअंतर्गत झोपडपट्टीत राहणाऱ्या कुटुंबांना सदनिका पुरविण्यात येत आहेत.

ग्रामीण गृहनिर्माण

प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण)

- सुरुवात-२०१६
- या योजने अंतर्गत ग्रामीण भागातील बेघर व भूमिहीन लाभार्थ्यांना २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी रु.१.२० लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्यांना रु. १.३० लाख अनुदान देण्यात येते.

राजीव गांधी ग्रामीण निवास सुधारित योजना-२

- ही योजना दारिद्र्य रेषेवरील परंतु अल्प उत्पन्न गटातील लाभार्थ्यांना घर बांधण्याकरिता राबविण्यात येते.
- या योजने अंतर्गत प्रति घरकुल रु. एक लाख किंमत निर्धारित करण्यात आली असून त्यापैकी जिल्ह्यातील अग्रणी बँकेकडून ९०,००० रु. कर्ज पुरविले जाते व उर्वरित १०,००० रु. लाभार्थ्याने खर्च करावयाचे आहेत.
- कर्जावरील व्याज राज्य शासनाकडून अनुदानाच्या स्वरूपात दिले जाते.
- या योजनेअंतर्गत नोव्हेंबर २०२२ पर्यंत ८८.९३ कोटी रु. व्याजाची रक्कम म्हाडामार्फत अग्रणी बँकांना वितरित करण्यात आली आहे.

रमाई आवास योजना

- ही योजना राज्यातील अनुसूचित जाती व नवबौध्द घटकांतील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या कुटुंबांकरिता राबविण्यात येते.
- या योजनेअंतर्गत २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ग्रामीण भागातील सर्व साधारण क्षेत्रात लाभार्थ्याला रु.१.३२ लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागात लाभार्थ्याला रु.१.४२ लाख आणि नागरी भागात लाभार्थ्याला ३२३ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी रु.२.५० लाख अनुदान देण्यात येते.

शहरी आदिवासी घरकुल योजना

- ही योजना राज्यातील अनुसूचित जमातीतील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या कुटुंबांकरिता राबविण्यात येते.
- या योजनेअंतर्गत २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ग्रामीण भागातील लाभार्थ्याला सर्व साधारण क्षेत्रात रु.१.३२ लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागात रु.१.४२ लाख आणि नागरी भागातील लाभार्थ्याला २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी २.५० लाख रुपये अनुदान देण्यात येते.

यशवंतराव चव्हाण मुक्त वसाहत / वैयक्तिक घरकुल योजना

- ही योजना विमुक्त जाती आणि भटक्या जमातीतील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या कुटुंबांकरिता राबविण्यात येते.
- या योजनेअंतर्गत २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी रु. १.२० लाखापेक्षा कमी वार्षिक उत्पन्न असणाऱ्या ग्रामीण भागातील लाभार्थ्याला सर्व साधारण क्षेत्रात रु. १.२० लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागात रु.१.३० लाख अनुदान देण्यात येते.

पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय घरकुल जागा खरेदी अर्थसहाय्य योजना

- सुरुवात - २०१७
- प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण) व राज्याच्या अन्य ग्रामीण घरकुल योजनेअंतर्गत पात्र परंतु जागेअभावी घरकुलाच्या लाभार्थ्यासून वंचित असलेल्या दारिद्र्य रेषेखालील लाभार्थ्यांसाठी ही योजना राबविण्यात येत आहे.
- या योजने अंतर्गत ५०० चौ. फूट जागा खरेदीसाठी रु. ५०,००० मर्यादित अर्थसहाय्य देण्यात येते.

महाराष्ट्र स्थावर संपदा नियामक प्राधिकरण (महारेरा)

- स्थावर संपदा (विनियम आणि विकास) अधिनियम, २०१६ कायद्याअंतर्गत राज्य शासनाने स्थावर संपदा क्षेत्राचे नियमन करण्यासाठी महाराष्ट्र स्थावर संपदा नियामक प्राधिकरण (महारेरा) ची स्थापना केली असून त्यामध्ये पारदर्शकता, वित्तीय शिस्त, नागरिक केंद्रितता, उत्तरदायित्व आणि सलोखा व अर्थ-न्यायिक

यंत्रणेद्वारे तक्रारीचे जलदगतीने निराकरण या बाबी अंतर्भूत आहेत.

पाणी पुरवठा

▶▶ जल जीवन अभियान

- सुरुवात- १५ ऑगस्ट २०१९
- 'हर घर नल से जल' हे उद्दिष्ट समोर ठेवून केंद्र शासनाने राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम सप्टेंबर २०२० पासून जल जीवन अभियानामध्ये रुपांतरीत केला आहे.
- राज्यातील ग्रामीण भागातील प्रत्येक कुटुंबास वैयक्तिक नळ जोडणीद्वारे दरडोई किमान ५५ लिटर प्रतिदिन गुणवत्तापूर्ण पाण्याचा पुरवठा करणे हे जल जीवन अभियानाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.
- या अभियाना अंतर्गत सन २०२४ पर्यंत ग्रामीण भागातील प्रत्येक कुटुंब, शाळा, ग्रामपंचायत इमारत, आरोग्य केंद्रे, सामुदायिक इमारत इत्यादींना वैयक्तिक नळ जोडणी पुरविण्यात येणार आहे.

जनजीवनअभियानाअंतर्गतप्रमुखघटकस्वालीलप्रमाणे:

- प्रत्येक कुटुंबास नळ जोडणी देण्यासाठी गावात अंतर्गत नळपाणी पुरवठा पायाभूत सुविधांचा विकास करणे
- दीर्घकालीन शाश्वत पाणी पुरवठा व्यवस्थेसाठी पिण्याच्या पाण्याच्या विश्वासाहार्थ खोतांचा विकास आणि / किंवा विद्यमान स्त्रोतांमध्ये वाढ करणे.
- प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबास पाणी पुरवठ्यासाठी आवश्यक असेल तिथे मोठ्या प्रमाणात पाणी वहन, प्रक्रीया संयंत्रे आणि वितरण जाळे प्रस्थापित करणे
- पाण्याच्या गुणवत्तेची समस्या असलेल्या ठिकाणी पाण्यातील दूषित घटक काढून टाकण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करणे
- किमान ५५ लिटर दरडोई प्रतिदिन मानकानुसार पाणी पुरवठ्यासाठी पूर्ण झालेल्या आणि प्रगतीपथावर असलेल्या योजनांतर्गत वैयक्तिक नळजोडण्यांची पुनर्जोडणी करणे.

▶▶ मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम

- कार्यक्रमाचा कालावधी - २०१६-१७ ते २०१९-२०
- पाणी पुरवठ्यात सुधारणा करून पुरेसे व शुद्ध पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून देण्याकरिता ग्रामीण भागामध्ये मुख्यमंत्र ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम राज्यात राबविण्यात आला.

▶▶ जलस्वराज्य-२ कार्यक्रम

- जागतिक बँक अर्थसहाय्यित जलस्वराज्य-२ कार्यक्रम राज्यात जानेवारी २०१४ ते सप्टेंबर २०२० या कालावधीत प्रत्येक

विभागातील दोन जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात आला आणि या कार्यक्रमास सप्टेंबर २०२२ पर्यंत मुदतवाढ देण्यात आली.

- या कार्यक्रमा अंतर्गत शहरालगतच्या भागात ६० नळपाणी पुरवठा योजना राबविण्यात आल्या. पाणी टंचाईग्रस्त भागात आणि पाण्याची गुणवत्ता खालावलेल्या क्षेत्रात निधांक व सुरक्षित पाण्याचा पुरवठा व्हावा यासाठी ८० सामूहिक साठवण टाक्या आणि ६६ जल शुद्धीकरण संयंत्रे स्थापित करण्यात आली.

अटल भूजल योजना

- शाश्वत भूजल व्यवस्थापन सुलभ करण्याच्या उद्देशाने जागतिक बँक अर्थसहाय्यित अटल भूजल योजना राज्यामध्ये सन २०२०-२१ ते २०२४-२५ या कालावधीत राबविण्यात येत आहे.
- या योजने अंतर्गत राज्यातील अतिशोषित, शोषित आणि अंशतः शोषित पाणलोट क्षेत्र / गट असलेल्या १३ जिल्ह्यांमधील ३८ तालुक्यातील १४४३ गावांची निवड करण्यात आली आहे.
- या योजनेमध्ये सामूहिक सहभाग, मागणी व्यवस्थापन आणि सद्यस्थितीत कार्यान्वित असलेल्या केंद्र व राज्य स्तरावर सद्यस्थितीत सुरु असलेल्या योजनांचे अभिसरण व पर्यायाने भूजल पातळी सुधारण्यावर विशेष भर देण्यात आला आहे.

▶▶ अटल पुनरुज्जीवन व नागरी परिवर्तन अभियान

- राज्यात अटल पुनरुज्जीवन व नागरी परिवर्तन अभियानाची (अमृत) अंमलबजावणी सन २०१५-१६ पासून करण्यात आहे.
- उद्देश - शहरांतील पाणी पुरवठा व मलनिःसारणाच्या पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी निधी उपलब्ध करून देणे.
- प्रत्येक कुटुंबास खात्रीशीर पाणीपुरवठ्यासाठी नळ जोडणी आणि सांडपाणी व्यवस्था यांचो सुनिश्चिती करणे हे अभियानाचे एक उद्दिष्ट आहे. या अभियाना अंतर्गत राज्यातील ४४ शहरे समाविष्ट असून त्यात नागरी भागातील ७६ टक्के जनतेचा समावेश आहे.
- अमृत २.० अभियान २०२१-२२ ते २०२५-२६ या कालावधीमध्ये राज्यातील सर्व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये राबविण्यात येणार आहे.

अमृत २.० अभियानाची प्रमुख उद्दिष्टे

- सर्व शहरातील घरांना नळजोडणी देऊन पाणी पुरवठ्याच्या बाबतीत १०० टक्के स्वयंपूर्ण करणे,
- जलस्रोत: पुनरुज्जीवन व शहरातील मोकळ्या जागेमध्ये उद्याने व हरितक्षेत्र विकसित करणे
- ४४ अमृत शहरांमध्ये १०० टक्के मल प्रक्रीया व मलनिःस्सारण जोडणी देणे.

महाराष्ट्र सुवर्णजयंती नगरोत्थान महाअभियान

- सुरुवात - २०१०
- राज्यातील महानगरपालिका (ड वर्ग), नगरपरिषदा आणि नगरपंचायती या नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये पायाभूत सुविधांचा विकास व विस्तार निर्मिती करणे.

स्वच्छता

► स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण)

- सुरुवात - २ ऑक्टोबर २०१४
- ग्रामीण भागात स्वच्छता राखणे, उघडयावर शौच करण्याच्या सवयीस प्रतिबंध करणे, कुटुंबांसाठी वैयक्तिक शौचालये बांधणे व त्यांच्या वापरात सातत्य राखण ही या अभियानाची उद्दिष्टे आहेत.
- या अभियानामध्ये प्रत्येक कुटुंबांसाठी शौचालय सुविधा उपलब्ध करून देणे आणि देश खुली हागणदारी मुक्त (ओडीएफ) व कचरा मुक्त करणे आणि कार्यक्षम घनकचरा व्यवस्थापन पद्धतीचा अवलंब करणे यावर भर देण्यात आला.
- या अभियाना अंतर्गत मुख्यत्वे घनकचरा व सांडपाण्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी ग्रामपंचायतींना लोकसंख्येच्या निकषानुसार प्रत्यक्ष अनुदान देण्यात येते.
- १८ एप्रिल २०१८ रोजी राज्यातील ग्रामीण महाराष्ट्रास खुली हागणदारी मुक्त (ओडीएफ) म्हणून घोषित करण्यात आले.
- स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) २ सन २०२०-२१ ते २०२४-२५ या कालावधीत राबविण्यात येत आहे.
- घन कचरा आणि सांडपाणी व्यवस्थापन यांसारख्या उपक्रमांद्वारे ग्रामीण भागातील स्वच्छतेचा स्तर सुधारणे व गावांना खुली हागणदारी मुक्त (ओडीएफ)+ बनविणे आणि गावांची खुली हागणदारी मुक्तता स्थिती सातत्याने राखणे हा या अभियानाचा मुख्य उद्देश आहे.

स्वच्छ भारत अभियान (नागरी)

- राज्यातील सर्व शहरे ओडीएफ करणे, आरोग्यदायी स्वच्छतेच्या सवयीतील बदल सुनिश्चित करून घनकचऱ्याचे व मलनिःसारणाचे शास्त्रोक्त पद्धतीने व्यवस्थापन करणे हे या अभियानाची उद्दिष्टे आहेत.
- २ ऑक्टोबर २०१७ रोजी नागरी महाराष्ट्र हे ओडीएफ म्हणून घोषित करण्यात आले आहे.
- शहरांमध्ये निर्माण होणाऱ्या मेल्यावर प्रक्रिया करण्याकरिता राज्यस्तरावर धोरण राबविणारे महाराष्ट्र हे अग्रणी राज्य आहे.
- स्वच्छ भारत अभियानाच्या (नागरी) २.० धर्तीवर राज्यातील सर्व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान

(नागरी) २.० राबविले जाणार आहे. या अभियानाचा कालावधी २ ऑक्टोबर २०२१ ते १ ऑक्टोबर २०२६ हा आहे.

- या अभियानाचा मुख्य उद्देश 'कचरा मुक्त शहरे' हा आहे.

स्वच्छ सर्वेक्षण (नागरी) - २०२२

- राष्ट्रीय स्तरावर आयोजित स्वच्छ सर्वेक्षण (नागरी)- २०२२ मध्ये देशातील ६२ कटक मंडळांसह एकूण ४,३५५ शहरांनी भाग घेतला व त्यापैकी ४०० सहभागी शहरे राज्यातील होती.
- राज्याला तृतीय सर्वोत्कृष्ट कामगिरी करणारे राज्य म्हणून घोषित करण्यात आले व राज्यातील २० शहरांना राष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त झाला.

घनकचरा व्यवस्थापन (नागरी)

- राज्यात दररोज सरासरी २४,०२३ मे. टन कचरा निर्माण होतो. त्यापैकी ९९.९ टक्के कचरा दारोदारी जाऊन गोळा केला जातो. गोळा केल्या जाणा-या कच-यापैकी ९९.६ टक्के कचरा हा ओल्या व सुक्या स्वरूपात विलगीकृत केला जातो. गोळा केल्या जाणाऱ्या कच-यापैकी ८७.२ टक्के कचऱ्यावर प्रक्रिया केली जाते.
- विलगीकरण केलेल्या ओल्या कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पद्धतीने प्रक्रिया करून कंपोस्ट खताची निर्मिती केली जात असून त्याच्या विक्री व विपणनासाठी राज्याने 'हरित महासिटी कंपोस्ट ब्रेडची नोंदणी केली आहे.

महाराष्ट्र सुजल आणि निर्मल अभियान

- सुरुवात - २००८-०९
- उद्देश - पाणी टंचाई व पाण्याच्या वाढत्या मागणीवर मात करून पिण्याचा पाण्याचा पुरवठा व स्वच्छता विषयक सुविधा सर्व नागरिकांना उपलब्ध करून देणे.
- शासनाने अभियाना अंतर्गत तांत्रिक, आर्थिक व प्रशासकीय सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने फायदेशीर सेवा शुल्क अंतर्गत पाणी पुरवठा व स्वच्छता करिता दर्जेदार सेवा सुरु केली आहे.

सामाजिक न्याय

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजना

- इयत्ता ११ वी पासून पुढील विविध अभ्यासक्रमांना प्रवेश घेतलेल्या परंतु शासकीय वसतीगृहात प्रवेश न मिळालेल्या किंवा प्रवेश न घेतलेल्या अनुसूचित जाती व नवबौद्ध विद्यार्थ्यांसाठी ही योजना सुरु करण्यात आली आहे.
- या योजने अंतर्गत विद्यार्थ्यांना त्यांची शैक्षणिक शाखा व

निवासस्थान विचारात घेऊन भोजन, निवास, शैक्षणिक साहित्य, निर्वाह भत्ता व इतर आवश्यक सुविधांसाठी अर्थ सहाय्य त्यांच्या बँक खात्यामध्ये थेट जमा केले जाते.

साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे नागरी वस्ती सुधार योजना

- या योजने अंतर्गत महानगरपालिका क्षेत्रातील २४९ प्रभाग व नगरपालिका क्षेत्रातील १,३२९ प्रभागातील अनुसूचित जाती व नवबौद्ध घटकांच्या वस्त्यांमध्ये पिण्याचे पाणी, पथ दिवे तसेच डांबरी/सिमेंट काँक्रीटचे रस्ते, वाचनालय, व्यायामशाळा, बालवाडी, गटार, सार्वजनिक शौचालय यांचे बांधकाम व विहीर दुरुस्ती, इत्यादी कामे केली जातात.

डॉ.ए.पी.जे. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना

- ही योजना राज्यातील १६ आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे.
- या योजने अंतर्गत अनुसूचित जमातीच्या गरोदर स्त्रिया व स्तनदा माता यांना 'एक वेळचा पूर्ण आहार' पुरविण्यात येतो. तसेच अनुसूचित जमातीमधील सात महिने ते सहा वर्ष वयोगटातील बालकांना आठवड्यातून चार वेळा अंडी किंवा केळी पुरविण्यात येतात.

ठक्कर बाप्पा आदिवासी वस्ती सुधारणा एकात्मिक कार्यक्रम

- या योजने अंतर्गत आदिवासी वस्त्यांमध्ये छोटी मात्र कायमस्वरूपी सामूहिक विकासाची कामे घेतली जातात.
- या अंतर्गत पिण्याच्या शुद्ध पाण्याची सोय करणे, फिल्टर प्लॅट उभारणे, नळ पाणीपुरवठा योजना, कूपनलिका, हातपंप बसवणे, आदिवासी वस्तीचे विद्युतीकरण, अपारंपरिक उर्जाव्दारे पथदिवे बसवणे तसेच मुख्य वस्तीपर्यंत जोडरस्ते, सिमेंट काँक्रीट/ डांबरीकरणाचे अंतर्गत रस्ते. विहीर, बहुउद्देशीय सभागृह, वाचनालय, व्यायामशाळा, सार्वजनिक शौचालय, सभा मंडप, ग्रामपंचायत कार्यालय, नदीकाठी संरक्षक भिंत आणि स्मशानभूमी यांचे बांधकाम या सारख्या सामूहिक विकासाच्या सुविधा केल्या जातात.

वसंतराव नाईक तांडा/वस्ती सुधार योजना

- या योजनेचा मुख्य उद्देश विमुक्त जाती व भटक्या जमाती व विशेष मागास प्रवर्ग यांच्या तांडे/वस्त्यांना मुलभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे होय.
- या योजने अंतर्गत तांडा वस्तीस पिण्याचे पाणी पुरवठा, विद्युतीकरण तसेच अंतर्गत रस्ते, गटार, शौचालये, समाजमंदीर, वाचनालये यांचे बांधकाम, मुख्य रस्त्याला जोडणाऱ्या रस्त्यांची कामे, इत्यादी मूलभूत सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात.

मानव विकास व शाश्वत विकास ध्येये

- संयुक्त राष्ट्र विकास परिषदेने प्रसिद्ध केलेल्या मानव विकास अहवाल, २०२१ नुसार ०.९६२ मानव विकास निर्देशांकासह (माविनि) स्वित्झर्लंड जगात प्रथम स्थानावर असून, ०.६३३ माविनिसह भारत १३२ व्या स्थानावर आहे.
- संयुक्त राष्ट्र विकास परिषदेच्या उपराष्ट्रीय मानव विकास निर्देशांक अहवाल (४.०) नुसार सन २०१९ करिता भारताचा माविनि ०.६४६ तर महाराष्ट्राचा माविनि ०.६९७ होता.
- देशातील सर्व राज्यांमध्ये सन २०१९ करिता केरळचा माविनि (०.७८२) हा सर्वाधिक होता, तर बिहारचा माविनि (०.५७४) सर्वात कमी होता.
- महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल २०१२ नुसार राज्याचा माविनि ०.७५२ होता.
- मुंबई (मुंबई शहर आणि मुंबई उपनगर) माविनि ०.८४१ सह प्रथम क्रमांकावर व पुणे जिल्ह्याचा माविनि ०.८१४ होता. नंदुरबार जिल्ह्याचा माविनि ०.६०४ सह शेवटच्या क्रमांकावर होता.

महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रम :-

- महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रम राज्यातील १२५ अतिमागास तालुक्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे.
- या कार्यक्रमा अंतर्गत शिक्षण, आरोग्य आणि उत्पन्नात सुधारणा करण्यावर भर देणाऱ्या विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. तालुक्यांची सामाजिक व आर्थिक, तसेच भौगोलिक परिस्थिती आणि स्थानिक गरजा लक्षात घेऊन तालुका विनिर्दिष्टीत योजना आखल्या जातात.

शाश्वत विकास ध्येये

- संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सर्व सदस्य देशांनी शाश्वत विकास अर्जेडा २०३०, २५ सप्टेंबर, २०१५ रोजी स्वीकारला आहे. सामाजिक, आर्थिक, पर्यावरण व शांतता ही शाश्वत विकासाची आयाम आहेत.
- या अर्जेडा अंतर्गत १७ शाश्वत विकास ध्येये व १६९ लक्ष्य निर्धारित केली आहेत. ही ध्येये सार्वत्रिक सर्वसमावेशक आणि एकमेकांशी निगडित आहेत.
- विकासापासून कोणीही वंचित राहू नये ही शाश्वत विकास ध्येयाची मध्यवर्ती संकल्पना असून शाश्वत विकास ध्येये साध्य करण्याचा कालावधी १ जानेवारी २०१६ ते ३१ डिसेंबर २०३० आहे.
- शाश्वत विकास ध्येयांच्या सनियंत्रणासाठी राष्ट्रीय स्तरावर नीति आयोग तर राज्य स्तरावर नियोजन विभाग राज्य शासन या प्रमुख संस्था आहेत.

- राज्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी दीर्घकालीन दृष्टीकोन देणारी शाश्वत विकास ध्येये विचारात घेऊन सन २०१७ मध्ये राज्य शासनाने 'महाराष्ट्र व्हिजन २०३०' तयार केले आहे.
- नियोजन विभागाच्या अर्थ व सांख्यिकी संचालनालयाच्या अधिपत्याखाली शाश्वत विकास ध्येय अंमलबजावणी व समन्वय केंद्र' ची सन २०२० मध्ये स्थापना करण्यात आली आहे. हे केंद्र नीति आयोग तसेच सांख्यिकी व कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय, केंद्र शासन आणि राज्य शासनाचे विविध विभाग यामधील कार्यान्वयनाचा दुवा म्हणून काम करते.

शाश्वत विकासाची ध्येये

ध्येय १	दारिद्र्य निर्मूलन
ध्येय २	उपासमारीचे समूळ उच्चाटन
ध्येय ३	निरोगीपणा व क्षेमकुशलता
ध्येय ४	गुणवत्तापूर्ण शिक्षण
ध्येय ५	लिंग समभाव ध्येय ६ - स्वच्छ पाणी व स्वच्छता
ध्येय ७	किफायतशीर दरात स्वच्छ उर्जा
ध्येय ८	चांगल्या दर्जाचे काम व आर्थिक वृद्धि / वाढ
ध्येय ९	उद्योग, नाविन्यपूर्णता आणि पायाभूत सुविधा
ध्येय १०	विषमता कमी करणे
ध्येय ११	शाश्वत शहरे व समुदाय
ध्येय १२	विवेकी उपभोग व उत्पादन
ध्येय १३	हवामान बदलासंबंधी कृती
ध्येय १५	भूतलावरील जीवन
ध्येय १६	शांतता, न्याय व सशक्त संस्था एकत्रित
ध्येय १७	अंमलबजावणीसाठी जागतिक भागीदारी